

ЕВРАЗИЙСКИЯТ СВЯТ ДО ПОЯВАТА НА ТЮРКИТЕ

Валери Стоянов

0.

Преди да се пристъпи към очертаване на хронологичните, географските, езиковите и културните граници на ареала, в който се осъществява генезисът и протича развитието на тюркските и въобще на алтайски народи, трябва да бъде проследена еволюцията на по-ранните човешки общности и групи, които чрез взаимните си контакти и интеграция създават още в дълбините на предисторията онези предпоставки, довели до формирането на по-късните етнолингвистични комплекси. Това е необходимо, за да се определи по-добре мястото на тюрките сред пъстрата мозайка обитатели на евразийския материк и да се открият релефно културните и езикови взаимопрониквания, породили общи феномени дори при генетично неродствени популации. Несъмнено насочването на погледа към трудно реконструируемите времена на антропо- и лингвогенезиса може да се стори някому излишно разхищение на интелектуална енергия, особено при тема, посветена на значително по-късен отрязък от време. То обаче не е самоцелно. Чрез маркиране на отправните точки и първоначалните етапи на човешката еволюция, чрез набелязване на спецификата в развитието на далечните ни предци, чрез оформяне на рамките, в които са се появили и разпространили основните културни достижения на ранното човечество, се създават условия за многоаспектно осмисляне на факти, събития и процеси, съпътствали битието на интересуващите ни по-късни народи. Това предпазва също от твърде лесното предоверяване и безкритично възприемане на хипотези, основани на повърхностни асоциации и съпоставки, с каквито изобилстват някои алтаистични проучвания и каквито и днес не липсват при популярните четива например за произхода и праисторията на древните българи.

В изследването е предприет опит за хронологично очертаване на основните етапи в историята на голяма Евразия. Естествено е то да съдържа на места информация, добре позната на един или друг вид специалисти. Нейното излагане обаче е необходимо с оглед на по-широк кръг читатели. Освен това тя създава необходимата база за съпоставки, които иначе са невъзможни в рамките на отделни дисциплини, образуващи сложния комплекс на историческото и лингвистичното познание.

Подобно начинание неминуемо крие своите рискове. Един от тях е да се стигне до недостатъчно аргументирани изводи или до повърхностни заключения, противоречащи на тезите, установени чрез традиционните методи на конкретни науки. Това е рискът на интердисциплинарността. При все по-задълбочаващата се научна диференциация днес никой не може да обхване и осмисли напълно огромния информационен масив, свързан с отделни страни, езици и народи, а какво остава за региони и надрегионални пространства в диахронен план. Екипните проучвания на групи от специалисти с различно професионално амплуа също са насочени към частните аспекти на единични по-общии проблеми. Техните резултати обаче разкриват отправните точки за бъдещи комбинирани търсения и позволяват изграждането на модели, чиито контури се изплъзват от вниманието на учения, боравещ с материята само на собствената си изследователска област.

Всичко това се отнася и до съдържанието на този труд. В него общоизвестната фактология се съчетава с хипотези и предпазливо подхвърлени догадки, нуждаещи се от допълнителна аргументация и проверка, преди да бъдат потвърдени или отречени с методите на традиционните науки. Но те заслужават да бъдат изречени, защото подсказват една възможно по-сложна форма на взаимодействие между ранните човешки общества. При езиковите съставки е използвана латинизирана фонетична транскрипция, която варира според изворовия материал (при предаването на „ъ“ чрез **ī, i, ə, ǎ**; на широкото „е“ чрез **ǣ, æ**; на „ш“ чрез **š, ś, ş**; на „ч“ чрез **č, ć, ç** и пр.). В китайските примери звуците „ш“ (sh) и „ч“ (ch) са изразени понякога чрез **š** и **č** – това онагледява прокарването на фонетични паралели и към некуитайски глоси. С помощта на [°] се показва наличието на евентуален вокал. Тюркското (алтайското) твърдо и проходно „г“ е представено чрез **γ**; за т. нар. турско „меко г“ е използван характерният му знак **ğ**, с който иначе бива обозначавано „дж“ (**dž**). Твърдите консонанти са отличени чрез точка под знака, освен ако за тях няма специална графема (например **q**), а дългите вокали – с чертичка над съответното изображение (**ā, ē, ī, ō, ū**).

1.

Като обществено същество, използващо и произвеждащо оръдия на труда, развило мисленето и езика за нуждите на комуникацията, човекът съществува вече повече от 600 000 години. Много по-голяма е неговата биологична родова възраст, която, ако в средата на нашето столетие бе определяна на около 1,5 милиона години, впоследствие достигна до 4–4,5 милиона години, на който фон възникването, разцветът и упадъкът на познатите цивилизации през последните 5–6 хилядолетия изглежда само кратък миг от вечността. Но дори всеобщата еволюция на хоминидите, чиято отправна точка лежи някъде в средата на плиоцена, представлява незначителен отрязък време в сравнение с милиардите години от появата на живота по нашата планета.

Обикновено се приема, че Земята е била образувана преди повече от 4,5 милиарда години, като времето на абиологичното химическо развитие условно бива наречено „азойско“ (т. е. време на „не-живота“). Ранната земна история започва преди около 4 до 3 милиарда години, когато биологичното развитие постепенно заменило абиологично-химическото и животът се зародил при анаеробни условия в плитчините на първичния океан. Целият този комплекс („еон“) понякога бива определян като „пред-камбрийско“ или „криптозойско“ време (т. е. време на „скрития живот“). То обхваща „архайската“ или „археозойската“ ера (от около 4 до 2,5 милиарда години, когато възникнали първите едноклетъчни бактерии) и „протерозойската“ ера (ерата на „праживота“, когато между 2500 и 570 милиона години се развили многоклетъчните организми – низши водорасли, мекотели, главоноги, ракоскорпиони и др.). Най-древните познати останки от живот са запазените следи на водораслови структури от преди 2730 до 3000 милиона години. Предполага се, че източноевропейската континентална плоча е формирана през протерозоя, макар тогава, а и значително по-късно Европа все още да е била неразделна част от древния материк *Пангея* и земният радиус да е бил нарастнал едва с около 1–2 км в сравнение с първоначалната си величина.

Следва продължаващото до днес „фанерозойско“ време (или времето на „явния живот“). То включва три големи ери. От тях „палеозойската“ (ерата на „древния живот“,

570–230 млн. години) обхваща шест периода (*камбрий, ордовизий, силур, девон, карбон и перм*), през които нарастнало разнообразието на растителния и животински свят, появили се рибите, земноводните и първите обитатели на сушата. Тогава земният радиус вече достигнал 6000 км, но сушата все още се състояла от един единствен континент, *Пангея*. Чувствителни промени настъпили едва през следващата ера, „*мезозойската*“ (или ерата на „средния живот“, преди 230–65 млн. години), поделена на три периода: *триас, юра* и *креда*. Това е времето, в което растителните и животински форми овладели все по-големи пространства навътре в сушата, времето на повсеместно господство на динозаврите и на появата на първите птици и бозайници. Още през юрския период, преди 180–200 млн. години, континенталната маса на *Пангея* се разцепила по линията на Североатлантическия и Индийския океан, като бъдещата Северна Америка се отделила от Африка, а Индия от Антарктида. Древното море *Тетис*, вклинено между Африка и Азия, заляло сушата и я разделило на два големи материка: *Лавразия* със Северна Америка, Европа и Азия (на север) и *Гондвана* с Южна Америка и Африка (на юг). От Гондвана на свой ред се обособил масивът на Антарктида с Австралия, а Индия започнала да се придвижва на север. В края на мезозоя, около 135 млн. години след началото на тези процеси, континентите до голяма степен придобили днешната си конфигурация. Последна от Африка се отделила Южна Америка и така в рамките на *Гондвана* само на Австралия и Антарктида предстояло тепърва да се разделят. Продължаващото пропукване на Северния Атлантик скоро щяло да доведе до промени и в самата *Лавразия* – до отдалечаване на Гренландия от Европа и до пълното отделяне на Северна Америка от Евразийския масив. Вече през следващата геологична ера Австралия се обособила като отделен материк и също започнала да се придвижва на север, докато Южна и Северна Америка се съединили, а колизията на Индия с Азия породила образуването на Хималаите. Последната, „*кайнозойска*“ респ. „*неозойска*“ ера (т. е. ерата на „новия“ живот, започнала преди около 65 млн. години) включва два периода – *терциер* (третичен) и *квартер* или *кватернер* (четвъртичен), които на свой ред обхващат по две епохи с техните подразделения. Към третичния период спадат епохите на *палеогена* (65–25 млн. години) и *неогена* (25–1,5 млн. години), а четвъртичният период съдържа т. нар. предледникова и ледникова епоха – *плейстоцен* (характеризираща се с четири големи залежавания и три междинни фази на затопляне) и следледниковата епоха – *холоцен*, започнала преди около 15 000 години. Този период понякога бива наричан „антропоген“, защото в неговите рамки протича развитието на хората.

Всъщност биологическите предци на човека се появили още на границата между стария и новия третичен период, когато в края на палеогенната епоха през олигоцен (37–25 млн. години) сред приматите – потомци на някогашните насекомоядни (*Insectivora*) от мезозойската креда – възникнали първите представители на подраздела *Simia* (маймуни) с тясна носна преграда. В основата на бъдещите понгиди и хоминиди обаче се предполага да стои широко разпространеният някога в Стария свят *дриопитек* („дървесна маймуна“). Неговите фрагментарни останки, открити в миоценните и плиоценни слоеве на Европа, Азия и Африка се датират между 25 до 5 млн. години и подсказват наличието на различни видове. Сред тях особено място заема обитавалият преди около 14 млн. години Централна и Източна Европа *ореопитек*, определян някога от антрополозите като „третичен човек“ или разклонение на ранните хора („еохоминидите“); живелият преди 14 до 8 млн. години т. нар. *рамапитек* („маймуната на Рама“), на чиито останки учените се натъкнали за пръв път през 30^{-те} години на XX век в планинския хребет Сивалик между Пакистан и

Северозападна Индия; откритият половин столетие по-рано в този регион *сивапитек*, смятан за предшественик на днешните човекоподобни маймуни; намереният приблизително в същия район т. нар. *индопитек* – родоначалник на срещаните някога в Азия гигантски примати (*мегантропи* или *гигантопитеци*), които достигали на ръст до 3–4 м, а на тегло до 500 кг.; а така също близката до рамапитека форма на *кенияпитек* („кенийската маймуна“), установена през 1962 г. в района на езерото Виктория.

Започналото през миоцена (25–10 млн. години) засушаване, обусловило всеобщото разпространение на тревистите растения, продължило до края на третичния период. То било придружено от значителни климатико–геологични промени, довели до изчезване на огромни пространства от някогашните тропически гори. Това принудило част от дриопитеците да преминат към наземен начин на живот, други останали по дърветата, а трети измрели. От запазилите своя стар начин на съществуване дриопитеци с времето се развили днешните човекоподобните маймуни, а от „слезлите“ на земята видове – бъдещите хора. Предполага се, че в центъра на това голямо разклонение, което на границата на миоцена с плиоцена отделило преди около 10 млн. години „дървесните“ антропоморфни маймуни от предците на бъдещия човек, стоял рамапитекът или близката до него форма на кенияпитека. Наличието на поне две екологични ниши за развитие на прахоминидите (в североизточна Африка и северозападна Индия) не изключва възможността от общ моногенезис на нашите най-ранни предци. Куриозното е, че и двете зони се намират на приблизително еднакво разстояние от онзи център, в който Стария завет разполага очертаванията на Едема.

От този междинен еволюционен стадий са намерените в Африка останки на т. нар. *австралопитек* („южна маймуна“), който вече обитавал земята, служел си с месна храна и притежавал по-голям обем на мозъка (около 500–600 см³) от своите дървесни предци и повечето съвременни понгиди. Той бил разпространен както в южната част на континента, така също на територията на Танзания, Кения и Етиопия. Към него се добавят и находките на други изкопаеми антропоморфни примати, обединени в три рода на подсемейството „австралопитекини“ (*парантропи*, *плезантропи* и същински *австралопитеци*). Първоначално се е приемало, че австралопитеците са се появили преди повече от 3 млн. години, но откритите през 60^{-те} и 70^{-те} години на нашето столетие остеолитни материали в Североизточна Африка (особено в Кения) отнесоха неговата възраст далеч назад във времето до преди 5,5 млн. години. Наличието на отломъчни следи по някои камъни, разположени в близост до австралопитековите находки, често е тълкувано като белег за изкуствена обработка, поради което отделни учени са склонни да отнасят австралопитека към най-ранните археантропни форми. Въпросът обаче за употребата и преднамереното изготвяне на примитивни оръдия на труда от тези същества все още е спорен. Австралопитеците са просъществували до началото на средния плейстоцен и са били синхронни на ранните хоминиди, без обаче да бъдат техни преки предшественици. Вероятно са представлявали специализиран раздел на антропоморфния клон примати, запазил се в условията на сравнителна изолация на Африканския континент и доживял до появата на археантропа.

Обособяването на рода *Номо* от останалите древни примати също започнало в средата на плиоцена и началото на четвъртичния период. Възрастта на неговия най-ранен представител, открит през 1960–1961 г. в клисурата Олдуей между планината Килиманджаро и езерото Виктория и наречен впоследствие *Номо habilis* („сръчен, умел

човек“), бе определена на 1 750 хиляди години. През 1972 г. източно от езерото Рудолф в Кения заедно с каменни оръдия от преди 2,6 млн. години бе намерен череп на „хабилид“ на възраст 2,8 млн. години. Така времето на появата на хоминидите започна да се изтегля назад в плиоцена от края на третичния период. Техният мозъчен обем (около 700–800 см³) и редица други белези изключват пряката връзка между хабилиди и австралопитеци. Доколкото обаче в Източна Африка двата вида са обитавали сравнително обща територия, възможно е между тях да е протичала остра конкурентна борба, в която победител се оказал „умелият човек“.

Homo habilis е просъществувал до към 1 млн. години, докато някои австралопитекови форми се запазили до 700 и дори 600 хил. години пр. Хр. Приблизително от това време в началото на долния плейстоцен от кватенера са и най-ранните находки на значително по-развитите „маймуночовеци“, обозначени в науката като *Homo erectus* (т. е. „изправен, правоходещ човек“). Всички те, заедно с хабилидите влизат в групата на т. нар. **археантропи**.

Като название на предполагаемото преходно същество между древните маймуни и бъдещите хора терминът *Pitcanthropus* („маймуночовек“) е бил предложен още през 1866 г. от Ернст Хекел. За пръв път негови останки са били открити през 1890/91 г. на остров Ява край селцето Тринил в долината на река Соло; други находки са последвали в 1937/38 г. и в 1945 г. Яванският човек е бил наречен *Pitcanthropus erectus* или *Homo erectus erectus*. Той е обитавал Земята преди около 1000–500 хил. години, имал е приблизителен обем на мозъка 850 до 900 см³, бил е към 170 см висок и вече е използвал груби оръдия на труда, близки до типа сечива, характерни за ранно-палеолитната *шелска* култура (550–430 хил. години пр. Хр.). Сходен на яванските археантропи е живелият през долния плейстоцен в Северна Африка „*Atlantropus mauritanicus*“, чиито фрагментарни останки, заедно с оръдия на труда, са били намерени през 1954/55 г. Постепенно следи от най-древните „изправени маймуночовеци“ били установени на различни места в Северна, Централна, Южна и Източна Африка. Вече през средния плейстоцен „*Homo erectus*“ се разпространил също в Източна Азия, Близкия Изток и Централна Европа. Особено ценни за този период са откритите след 1921 г. в пещерата Чоу-Коу-Тиен (Джоу-Коу-Дян) край Пекин останки на над 60 индивида (мъже, жени и деца), които поради по-развитата си култура и морфологичен облик са били отделени в самостоятелен тип, наречен *Sinanthropus pekinensis* („пекински китайски човек“) или *Homo erectus pekinensis*. Синантропът е живял преди 500 до 200 хил. години, като преобладаващият брой находки са от около 400 000 години пр. Хр. Той е бил малко по-нисък от питекантропа (мъжете са достигали 163 см, а жените – 152 см височина), но е имал обем на мозъка между 900–1200 см³. Анализът на черепните особености подсказва, че навярно вече е притежавал наченки на членоразделна реч. Служел си е с огъня и е използвал оръдия на труда, които могат да бъдат синхронизирани със *шелската* и с *ашелската* (430–150 хил. години) археологически епохи на ранния палеолит. Близо до него стоят намерените през 1935/38 г. край езерото Нйара в Източна Африка черепи на т. нар. „*Homo erectus njarasensis*“, на възраст над 400 хил. години, както и откритата през 1907 г. край Хайделберг (Германия) долна челюст на живелия преди около 300 хил. години „*Homo erectus heidelbergensis*“, смятан за преходен тип към следващата по-развита група на фосилните хоминиди.

Археантропите са живеели в топли климатични условия и не се разселвали твърде далеч извън областите на първоначалната си поява. Темпът на тяхното развитие е бил

неравномерен и в своята еволюция някои претърпели отклонения, дори връщане назад. От тези „маймуночовеци“ са произлезли същинските първобитни хора (*Homo primigenius*) в резултат на продължително развитие, започнало преди около половин милион години и приключило към 300–250 хил. г. пр. Хр. с появата на първите **палеоантропи**.

Още през средния плейстоцен съществували хоминиди, които по своя сапиевиден строеж на черепа се отличавали от останалите *Homo erectus*, поради което били наречени *Homo sapiens presapiens*. Вече същинските палеоантропи, известни също като *Homo (sapiens) neanderthalensis* по мястото на първата им находка през 1856 г. в долината Неандертал край Дюселдорф (Германия), обитавали обширни пространства на западна Евразия в края на средния и през горния плейстоцен. Те биват групирани в няколко основни типа, съобразно тяхното еволюционно развитие: *пранеандерталци* (живели преди около 250 до 150 хил. години), *ранни неандерталци* (150–100 хил. г. пр. Хр.), *класически неандерталци* (100–50 хил. г. пр. Хр.) и *неспециализирани неандерталци* (100–40 хил. г. пр. Хр.). По време на Риското заледяване техните най-ранни представители започнали да търсят убежища в пещери и под скални навеси. Палеоантропите са били средно високи хора (около 155–160 см) с приблизителен мозъчен обем от 1450 см³ (между 1200–1700 см³). Те умеели да получават огън и навярно вече имали наченки на религиозни вярвания, ако се съди по запазените следи от ритуални погребения и евентуален канибализъм. Изглежда в последния междуледников период успели да се разпространят повсеместно, защото освен в Европа техни скелетни останки са разкрити също на различни места в Африка, Предна и Средна Азия, Китай и на остров Ява. Класическият тип неандерталец, живял по време на Вюрмското заледяване, е притежавал оръдия на труда, характерни за среднопалеолитната *мустерска* култура (около 100–40 хил. г. пр. Хр.). Не са известни палеоантропни костни останки от времето на късния палеолит. Това кара някои изследователи да смятат изчезналите преди около 40 000 години неандерталци за специализирана група хоминиди, адаптирани към значително по-студените условия на живот.

Своеобразието на отделните локални форми на палеоантропа подкрепя предположението, че сред него вече е имало развити няколко основни **раси** – *европейска*, *африканска* и *източноазиатска*, които са притежавали различен външен облик и различно равнище на материалната култура. Обикновено се приема, че неандерталецът е бил междинно звено и непосредствен предшественик на днешния тип човек. Много учени обаче са на мнение, че той е спадал по-скоро към един „сляп“ клон на човешката еволюция, който впоследствие измрял, докато нашите действителни предци са имали независим от него произход. Така наречената теория за „пресапиенс“ допуска възможността, във втората половина на средния и началото на горния (късния) плейстоцен едновременно с неандерталците да са съществували и хоминиди с по-различен морфологичен облик, които са представлявали същинските предци на съвременния човек. Въпросът е доста спорен. Не е изключено по пътя на вътрешната трансформация неандерталският тип постепенно да е преминал в съвременния човешки тип. Това обяснява защо по-късно мястото на неандерталеца се заема от кроманьонския човек. Възможно е обаче и друго – по-развитите кроманьонски хора да са изтребили (или изтикали) палеоантропите от техните някогашни райони, изправяйки ги пред алтернативата или да загинат, или да се „модернизират“ и приспособят към по-суровите условия на живот. Тогава техни видоизменени потомци може да са просъществували по-дълго, претапайки се в новата човешка раса. Реконструкцията на лицата по запазени неандерталски черепа

понякога открива учудваща прилика с лицата на някои днешни по-примитивни индивиди.

Последната фаза на човешката еволюция е свързана с появата на **неоантропа** (или „новия човек“), наречен също *Homo (sapiens) sapiens* („човек разумен“) или *Homo (sapiens) cromagnonensis* по откритите за пръв път през 1868 г. негови останки в една пещера край селцето Кро Маньон във френската провинция Дордон. Кроманьонците са най-близки предшественици на съвременните хора, живели през втората половина на горния плейстоцен – преди около 40–30 хиляди години. На ръст са достигали до 187–188 см. В сравнение с неандерталците те имали по-лек, продълговат череп със среден мозъчен обем около 1500 см³, били са с тесен нос, високо стръмно чело и добре оформена брадичка. Използваните от тях оръдия на труда са съотносими с къснопалеолитните *ориняшка*, *солотрейска* и *мадленска* култури, като някои находки съвпадат и с по-ранната *мустерска* археологическа епоха. Неоантропите вече имали развита членоразделна реч и притежавали някои религиозни представи (ловна магия и др.). Още в края на плейстоцена преди около 20–15 хиляди години те преминали в Новия свят и с течение на времето заселили цялата планета, включително Австралия, Северна и Южна Америка, където досега не са открити останки от по-древни хоминиди. Започналото в епохата на холоцена глобално затопляне, което достигнало своя апогей през мезолита (12–8 хил. години пр. Хр.), позволило на древните хора да проникнат далеч на север в неовладяните дотогава земи на Шотландия, Скандинавия, Прибалтика и крайбрежието на Ледовития океан, преминавайки постепенно към полуоседнал начин на живот. Оттогава датират и откритите в пещерата Мас д’Азил (Югозападна Франция) над 200 плоски камъчета, изрисувани от едната страна с червени или черни буквоподобни знаци, интерпретирани от някои автори като проява на писменост още в каменната ера, докато други виждат в тях по-скоро магически символи, подобни на неолитните тамгоподобни „знаци за собственост“ и съотносими дори със свещените *чуринги* на австралийските аборигени.

2.

Началните етапи в развитието на хората са тясно свързани с въпроса за произхода на езика и възникването на религията. Няма сведения за съществуването на религиозни вярвания сред археантропите и затова обикновено се смята, че **религията** не била открай време присъща на човека. Често бива изтъквано, че поради примитивността на общественото битие на най-древните хоминиди съзнанието им е било заето главно с обезпечаване на тяхното съществуване и не е могло да създаде религиозни абстракции. Този период, продължил до края на ранния и част от средния палеолит, условно се нарича „предрелигиозен“. Трябва обаче да се прави разлика между „религия“ и „религиозна представа“, която възниква постепенно при взаимодействието на човека със заобикалящия го свят. Религията е изградена вече система от религиозни вярвания, култ, обрядност (по-късно също система на църковна организация със съответната структура и йерархия на жреческото съсловие), а не само вяра в божества, в духове, сили и т. н. В този смисъл „предрелигиозният период“ на първобитния човек не изключва евентуалното наличие на най-примитивни религиозни представи (каквито вече откриваме при палеоантропа), а само на формирана от тях конвенционална система от вярвания.

От друга страна религията представлява в най-общ смисъл продукт на човешкото съзнание и е един от опитите да се намери отговор на такива извечни въпроси, като: „кой

съм?“ „какво съм?“ „откъде съм?“ „защо съм тук?“ „какво ме заобикаля?“ „накъде отивам?“ „какъв е смисълът на всичко това?“. В различните моменти на своето историческо съществуване човек винаги се е опитвал да си обясни нещата посредством познатия му свят и конкретните си интелектуални възможности. Всеки път хората са се стремяли да си изградят представа за Бога, за видимия свят и незнатното, опирайки се на своя ограничен във времето опит. Свързано със съответните традиции на отделни народи това е може би една от основните причини за различните прояви в религиозните вярвания, довели до обособяването и развитието на различаващи се помежду си религиозни системи. С други думи, Извечното Начало (или както и да го наречем – Велика Сила, Бог и т. н.) си остава константна величина, обща за всички народи по света, независимо от това, как те я разбират или тълкуват и какви специфични религиозни системи на тази основа са успели да изградят. Неговото възприемане като факт е свързано с развитието на съзнанието, а именно съзнанието е онзи неуловим признак, който някога е отделил човека от животните. Сиреч от момента на появата на човешкото съзнание, а това означава от момента на обособяването на човека, са съществували и първите, най-елементарни, смътни религиозни представи.

Несъмнено груповият живот на хоминидите е допринесъл за по-бързото развитие на съзнанието. То обаче не се е появило единствено като последица на колективната трудова дейност, а се корени във възможностите на примитивния мозък да възприема и обработва получената сетивна информация, каквито възможности в различна степен са присъщи и на други живи същества. Когато един домашен питомец бъде извикан по име и се отзове, това е нещо повече от условен рефлекс – в случая котката или кучето свързва (един вид „отъждествява“) името със себе си, независимо че не разбира неговото значение. Това обстоятелство, както и способността на животните да сънуват, показва че техният мозък е в състояние да осъществява една – макар и много примитивна – форма на психическа дейност, каквато безспорно са притежавали и предците на неандерталския човек. Подобна психическа дейност е основна предпоставка за появата на най-ранните, смътни, все още неоформени „доанимистични“ религиозни представи.

Какво се има предвид? По време на предродовото, а вероятно и в началния етап на родовото общество, хората все още не са се чувствали като нещо отделно от колектива и от заобикалящата ги среда. За тях всичко е представлявало едно общо, в което човекът се отъждествявал с целия останал свят. Изглежда в тези условия се появили и примитивните доанимистични схващания, които довели по-късно до възникването на религията. Може би една от най-ранните представи е тази за всеобщата *одушевеност на природата*. В случая пращавекът ще да е възприемал себе си и останалите представители на растителния и животински свят, а така също проявите на природните стихии, водата, камъните, небето и т. н. като равнопоставени, по-слаби или по-могъщи от него, добри или злонамерени „същества“. С други думи, на този етап на мислене дърветата и животните са били еднакви с човека „горски“, „водни“ и пр. хора и може би с развитието на езика той е започнал да ги назовава с имена, подобни на онези, които използвал за своето собствено обозначение като „живо същество“ или „човек“. Това намира потвърждение в редица езикови податки, а така също и в приказките, където хората са отъждествявани с птиците, животните, растенията и пр. Паралелно трябва да се е развила и вярата в *безличната тайнствена сила*, която поддържала живота, обхващала всичко видимо и невидимо и движела нещата в света. Едва по-късно човек се обособил в съзнанието си от заобикалящата го природа, появило се чувството на противопоставяне между АЗ (НИЕ) и всичко останало – животни,

дървета, предмети..., които започнали да получават по-различни имена. Общественият начин на живот стимулирал по-нататъшното развитие на съзнанието и поставил хората в привилегировано положение спрямо заобикалящия ги животински свят. Природата продължавала да бъде одушевена, но в нея хората вече заемали по-специално положение. Появили се „духовете“ – невидимите същества, които ръководят и олицетворяват природните стихии и упражняват влияние върху материалните предмети, появила се вярата в душата, а посредством „магическата сила на самия човек“ духовете на природата били умилювани или призовавани за подкрепа. Така постепенно се създавала определена система на религиозните вярвания на даден етнически социум, като ролята на посредник между хората и тайнствените сили започнали да играят отделни индивиди – излъчени от общността старейшини, вождове или други лица, отличаващи се с определени способности. С възникването на предаван по традиция общовалиден племенен ритуал завършва етапът на изграждане на примитивните религии.

При това, противно на утвърдените представи за посоката в еволюцията на религиозното мислене от поли- към монотеизъм, базиращи се на познанията ни за духовния свят на „историческите“ етносоциални групи, както и на етнологичните наблюдения върху културата на така наречените „изостанали“ племена и народи, логиката подсказва по-скоро един обратен, или поне по-сложен път на развитие. Фактически политеистичните системи на древните гърци, египтяни или шумери например са възникнали в резултат на смесване и взаимопроникване между отделните локални култове, съществували в началото независимо един от друг на територията на бъдещите Елада, Та-Кеме или Сенаар. Божеството на дадено селище си взаимодействало с божествата на близките поселения в рамките на конкретна етнотериториална област. Нейният духовен и/или административен център е „излъчвал“ върховното божество на областта (нома). С образуването на още по-големи териториално-политически единици предимство е получавал култът на нома- или династията-обединител, чието главно божество заемало централно място в пантеона на новата държава или поемало отделни функции на вече утвърденото общоплеменно божество-създател. Така в Шумер например от един градски бог-закрилник, владеещ всички божествени сили, постепенно се преминало към разширен пантеон, като великите владетели, разполагащи с васали, приели и техните божества, издигайки им съответни храмове. Вече в Урския период (в края на т. нар. ранно-династична епоха) към средата на III^{то} хил. пр. Хр. боговете започнали да бъдат свързвани помежду си чрез бракосъчетания в едно общо голямо семейство, като мястото на водния бог Енки (победител на подземните сили и първичния океан „Абзу“, господар на мъдростта, създател на хората и спасител на Зиусудра от Потопа), комуто се приписвало създаването на първия шумерски център Ериду на някогашния морски бряг, било заето от бога на бурята и планините Енлил, оглавил практически целия шумерски пантеон. Аналогични процеси са протекли също в Египет, в Древна Гърция, в Рим, в Индия, в Китай и пр. Всичко това ни дава основание да смятаме, че „единобожието“, т. е. почитането на една Висша сила, различна при всеки отделен колектив, която била персонифицирана в образа на местния (племенен или селищен) „бог-закрилник“, е представлявало онази изходна форма, от която тръгнало развитието на религиите в древността. По-късно чрез предоставяне на някои от функциите на „върховния бог“ на подчинените нему „сили“, „духове“ или „божества“, както и чрез включването на сходни по произхода си чужди богове в хода на териториалното разширение, се е стигнало до познатия класически политеизъм с последвало разпределение на функциите и тълкуване на сложните родствени

взаимовръзки между боговете, както и на налагане сред тях на върховен господар (обикновено свързан с небето, слънцето и гръмотевиците). Ето защо вместо традиционната представа за религиозното развитие от много- към единобожие би трябвало да възприемем една макар и опростена тристепенна схема („първичен монотеизъм“ > регионален политеизъм > класически монотеизъм). Това би обяснило по-лесно както спецификата във вярванията на древните алтайски народи, почитащи преди всичко (но не само) Небето-Тангра, така и появата на единобожието сред евреите, които към началото на II^{то} хил. пр. Хр. също били политеисти, доколкото всяка по-голяма тяхна общност си имала свой главен бог-покровител, преди един от тях – Яхве (Йахве) или Йехова – да стане централно (впоследствие и единствено) божество на израелския племенен съюз.

Много по-комплициран е въпросът за **произхода на езика**, не само от философска гледна точка, както векове наред той бивал дискутиран, но също с оглед на физиологията, историческата антропология и дори на самата лингвистика. Още древните гърци са спорели дали думите били възникнали по естествен път, според природата (φύσει) на обозначаваемия предмет, или произволно – по договаряне, „установяване“ (θέσει) между хората. Привърженик на идеята за естествения произход на речта е бил Платон (429–347 г. пр. Хр.), който смятал, че думите са звуково отражение на същността на всички предмети. По същото време Сократ (469–399 г. пр. Хр.) изказал мисълта за връзката между звуците в отделните думи и характера на назованите чрез тях предмети – според него буквата **ι** например придавала на всичко отенък на финост и тънкост, докато буквата **ρ** била подходящо средство за движение и затова чрез нея се образували названия, напомнящи движение – при реки (ῥεῖν, ῥοή), треперене (τρόμος) и при редица глаголи. Един противоположен възглед бил застъпван от Демокрит (около 460–360 г. пр. Хр.), според когото връзката между думите и назованите с тях предмети била установена от самите хора произволно, както и от Аристотел (365–322 г. пр. Хр.), твърдящ, че „всяко от наименованията е (само) един символ“ и по принцип нямало естествена връзка между дадена дума и нейната звукова форма. Впоследствие, още в античността възникнали двете основни глотогонични хипотези, които след различни модификации, просъществували до наши дни. Стоиците смятали, че първите думи „подражавали на делата, откъдето са названията“ – една идея, която довела до т. нар. *звукоподражателна* теория, поддържана някога от Лайбниц и Хердер и имаща своите адепти до днес. На свой ред епикуреите приемали, че езиките били образувани поради естествената нужда на хората да изразяват чрез звуци своите душевни състояния, което поставило началото на т. нар. *емфатична* или *междуметна* теория (Дж. Лок, Ж.-Ж. Русо, В. Хумболдт, Я. Грим и др.). През XIX и XX в. били формулирани и редица други хипотези за произхода на човешката реч, например т. нар. *трудова* теория (L. Noire, K. Bücher), *контактната* теория (M. Müller, G. Révész), *рефлексната* теория (W. Wundt, H. Steinthal) и пр. – за тях може да се намери обобщена информация във всеки начален курс по общо езикознание. Те обаче не излизат от рамките на философските разсъждения по въпроса, предпоставяйки а priori наличието на вече развити артикулационни, сетивни и психични дадености на прачовека, които да му помогнат било чрез имитация на животинските крясъци и шумове в природата или с емфатично разграничаване на понятията от заобикалящия го свят, да създаде посредством „звукови жестове“, „ритмични звуци“ или „рефлексни викове“, конвенционални обозначения за групи от предмети (имена) и действия (глаголи), съставлящи най-ранната човешка реч. Не ни помага особено и т. нар. „марксистка теория“ за произхода на езика, съдържаща само най-общи разсъждения върху взаимната обусловеност между развитието

на езика и мисленето в хода на колективната трудова дейност, защото тя не се опитва дори да предложи някакво обяснение за появата на артикулационната реч. И тъй като философията очертава само евентуалните главни посоки на еволюцията, без да борави с конкретен езиков материал и без да навлиза в детайлите на глотогенезиса, а историческата и сравнителната лингвистика достигат само до най-старите писмени паметници (т. е. приблизително до 5000 години), които не дават заключения за дългата предистория в развитието на даден език (а какво остава за неговото възникване), то в решаването на проблема би трябвало да бъдат привлечени и възможностите на други науки.

От една страна навярно следва да се изходи от способностите на самия говорен апарат да „произвежда“ конкретни типове звуци, както и от възможните фонетични преходи, установени досега с помощта на съпоставителното езикознание при формулиране на съответните звукови закони, присъщи на различните лингвистични семейства, а от друга страна е нужно да се привлекат и сведенията на историческата антропология за морфологичните изменения при отделните етапи от развитието на пра човека. От биологична гледна точка най-ранен е *неартикулираният гърлен тон*, който гласните струни издават при преминаване през трахеята на издишвания от дробовите въздух. Той се среща при повечето развити животни – не само бозайници, но също птици и някои амфибии и рептили. При човека този гърлен звук се наблюдава като неартикулиран плач в момента на раждането и по-късно в кърмаческата възраст, преди да бъде развит до артикулиран плач. В езикознанието той бива определян като *основен вокал*, заемащ средна позиция между **a** и **ъ** (нещо като едно „неутрално“ затворено, задноезично, все още непалатализирано и нелабиализирано **a*) и съдържащ в себе си потенциала на всички бъдещи гласни, които се образуват от него при задвижване на долната челюст, езика и устните: **a* > a ~ ä ~ ь (ə) ~ ĭ ~ u ~ ü; **a* > a ~ ä (æ) ~ e ~ ě ~ i ~ ü; **a* > a ~ ǎ ~ o ~ œ ~ ö ~ ū. Първата преграда по пътя на издишвания звук е разположена в основата на гърлото, където чрез контракция или вибрации на ларингса, чрез притискане на задната част на езика до него или свиване на самия гърлен отвор възникват задноезичните беззвучни и звучни, взривни и проходни, твърди и меки консонанти от т. нар. „заден“ ред: q/k ~ ġ(γ)/g ~ x/ħ/ǵ/h ~ ɣ и пр. Като неспецифизирани звуци те са присъщи на повечето живи същества. Това подсказва, че развитието на артикулационните способности на пра човека е протичало в посока от гърлото към външните части на устната кухина (небцето, зъбите и устните) и едва след продължителна еволюция чрез задвижване на долната челюст, на средната и предна част на езика и на устните се стигнало до формиране на групите консонанти от т. нар. „среден“ и „преден“ ред: t/d ~ r; r ~ z/ž ~ s/š; r ~ l; l ~ n ~ j; b ~ m ~ w; b ~ p ~ f ~ v ~ w и пр. В този смисъл лабиалната и лабио-денталната артикулации имат най-млад произход – за тях са необходими вече оформени устни и свързаната с това артикулираща нервна система. Любопитно е, че още в най-дълбока древност хората са осъзнали значението на трите изходни градивни елементи във всеки език (основен вокал и опониращите си фонемни групи **p/b** ~ **m** и **k/g** ~ **h**, разположени – според мястото на учленяване – в най-крайните противоположни точки по пътя на гърления тон **a* и от които могат да бъдат произведени останалите звуци в човешката реч). Може би и затова те са поставени в начало на първата позната досега чисто фонетична писмена система – финикийската, за което свидетелства структурата на произлезлите от нея еврейска, арабска и гръцка азбуки (срв. *άλφα* – *βήτα* – *γάμμα*). Имената на първите човешки синове също съдържат, съгласно старозаветната легенда, тези най-ранни основни звукосъчетания – **Ка**-in и **Ab**-el, при което -**l** и -**n** имат сходно място на учленяване.

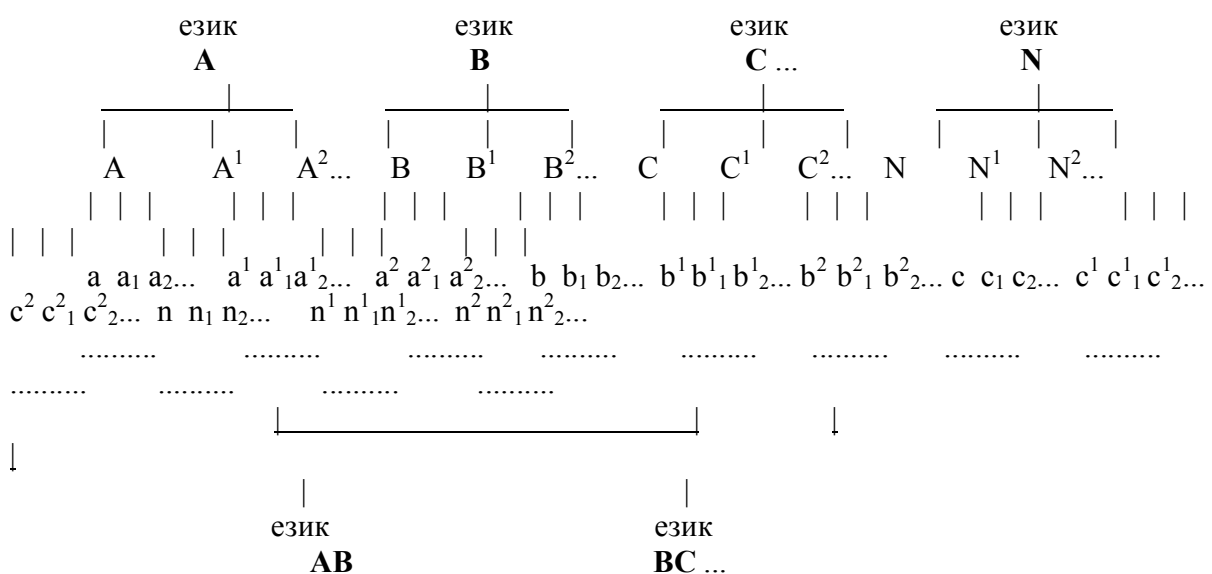
Разбира се, всичко това е било осмислено много по-късно, вече в историческо време, когато не само семито-хамитските езици, но и повечето познати днес лингвистични семейства, разполагали зад гърба си с хиляди години на самостоятелно развитие. Тяхната предистория и взаимодействия все още не са достатъчно проучени. Досега отделни съпоставки и паралели са били прокаравани от една страна между *семито-хамитските* и *индоевропейските* езици, а от друга страна – между *индоевропейските* и *урало-алтайските* езици, които на свой ред през втората половина на ХХ в. започнаха да бъдат частично свързвани също с *дравидските* езици, с *японски*, с *корейски*, с някои *палеоазийски* и *американски* езици, а така също с единични древни (*азианически*) езици от месопотамския културен кръг. Установените сходства позволиха на В. М. Илич-Свитич да издигне хипотезата за общността на т. нар. *ностратически* езици, съществувала в Предна Азия още по времето на палеолита. Това неминуемо насочва към мисълта за съвместния произход на днес познатите лингвистични семейства, които по различно време са били обособени от отделни повече или по-малко родствени (семитски, индоевропейски, уралски, алтайски, дравидски и пр.) „праезици“. То е в унисон и с представата за генеалогичното „езиково дърво“, чиито корени се губят в мрака на „предисторията“ и от чийто ствол се отделят разклоненията на големите лингвистични групи. Идеята за езиковото единство е залегнала още в Светото писание, където изрично се подчертава, че преди Потопа и малко след повторното заселване на Сенаар (Шумер) по цялата земя са съществували само „един език и един говор“. Въз основа на множество съпоставки в края на Второто хилядолетие някои лингвисти отново бяха склонни да приемат възможността за всеобщото родство на всички езици по света.

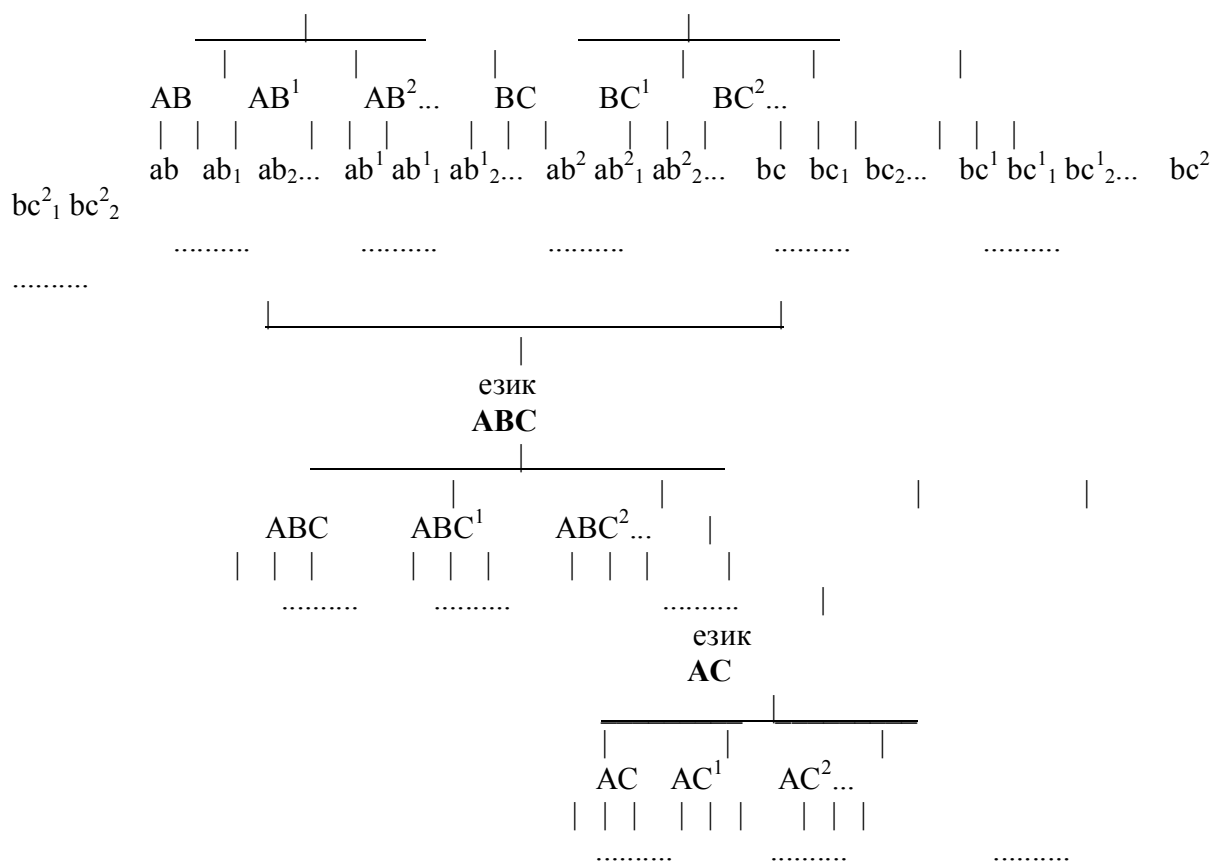
Символът на „езиковото дърво“ води до представата за един *общ лингвистичен моногенезис* – до онова семенце на най-стария, първичен „праезик“, от което е покълнала фиданката на човешката реч, дала впоследствие разклоненията на основните групи езици. С други думи той предполага съществуването на един [пра]човешки колектив (родова общност, голямо семейство, една двойка, Адам и Ева), в който произволно издаваните някога комбинации от звуци за пръв път са били използвани не само с експресивна цел, но и като средство за комуникация. С отделянето от рода-майка на „дъщерни групи“ и тяхното разселване надалеч първоначално общоприетите звукосъчетания с определена смислова натовареност (доколкото са съществували такива) продължили да се развиват самостоятелно, обогатявайки „говора“ на отделните човешки колективи с присъщи само на тях фонетико-семантични комбинации, което с времето би довело до формирането на съвсем самостоятелни „езици“. Разбира се, това е хипотеза, която не може да се потвърди, нито отрече, тъй като науката все още не разполага с инструментариум, позволяващ проникването в такива дълбини на предисторията.

Проведените през последните десетилетия изследвания върху интелекта и „езика“ на делфините обаче подсказват и една друга възможност за развитие. Установено е например, че всяко отделно семейство косатки притежава свой собствен набор от звукови комбинации, разбираеми само от членовете на колектива, т. е. има свой собствен „език“, различен от „езиците“ на останалите групи „китове-убийци“, което подсказва възможността за локална моногенеза на всеки от тези „семеини езици“, основана на общите възможности на говорния апарат. Това е доста важно наблюдение. Отнесена към ранните хоминиди подобна съпоставка би говорила в полза на самостоятелния произход на отделните човешки праезици, възникнали паралелно и независимо един от друг. С други думи би ставало въпрос не за общ лингвистичен моногенезис (представата за „езиковото

дърво“), а за **полигенезис** или за *множество локални моногенези* на първоначалните „езици“, които едва в хода на по-нататъшното си развитие биха могли, благодарение на контактите и групиранията на своите носители чрез взаимодействие и обмен на смислово натоварени конвенционални звукосъчетания, да изградят нови, по-големи лингвистични единици (а по-късно и общности) със сходни фонетични, морфологични, синтактични и лексикални черти. При това положение отпада представата за древните „езици-основи“ (индоевропейски, урало-алтайски, африкански и пр.), породили с времето познатите ни днес лингвистични семейства. В началния етап от изграждането на речта такива общи „праезици“ просто не са съществували. Те, както и различните географски, етнически и културни групираня на отделните народи са продукт на много по-късно развитие.

Погледнато от този ракурс, в еволюцията на отделните езици се отразява сложното взаимодействие между диференциационните и интеграционните процеси, съпътстващи живота на всяко човешко общество. С течение на времето първоначалният говор на една група хора бивал обогатяван с нови лексико-граматични форми, възникнали в хода на вътрешноезиковия развой, или благодарение на външни, чужди заемки. С обособяване от колектива на отделни „дъщерни групи“, при всяка от тях общият дотогава език е получавал по-нататъшно самостоятелно развитие, водещо до формирането на диалекти – по-близки или по-отдалечени от „езика-майка“ според териториалното разселване на новите родствени групи, наличието или липсата на връзки помежду им и с първичното ядро, естеството на тези връзки (постоянни или спорадични), контактите с чужди по произход (и по език) човешки общности, инкорпорирането на техни елементи в собствената група или обратно – нейното вливане в чуждоетничната общност и пр. Както първоначалният говор, така и равнопоставените нему производни диалекти можели да дадат с времето свои варианти, да се трансформират до неузнаваемост, да отмрат с изчезване на техните носители, или при смесване с чужди по произход говори да поставят началото на съвсем нов език, който по-нататък бил изправен пред същите възможности на развитие. Тази хипотеза на „**глотогоничен разпад и синтез**“ се изразява графично по следния опростен начин:

Тя не отрича съществуването на т. нар. „праезици“, но ги измества значително по-късно във времето и обяснява по-различно техния генезис – чрез *синтез* на родствени и неродствени говори, чиито носители са били в контакт помежду си и са осъществявали езикова комуникация на сравнително обща територия. Всъщност едва ли би могло да се говори за единен „праезик“ в традиционния смисъл на това понятие – той е представлявал по-скоро своеобразна *общност* от близки, сродни (и едва в този смисъл родствени) диалекти. С други думи формирането на всеки „праезик“ трябва да се разглежда не като обособяване на ново разклонение от един по-стар клон или от ствола на „езиковото дърво“, а като продукт на глотогоничния синтез, доближил и в определена степен уеднаквил фонетичната и морфологическата характеристики на независимите по произход говори, залегнали в основата на „праезика“. При разделянето на подобен етнолингвистичен комплекс говорите на отдалечилите се от „ядрото“ (а също и на останалите в „прародината“) групи негови представители продължавали да се развиват самостоятелно по познатата ни вече схема на „разпад“ и нови „синтези“. Едва тогава характерната някога за всички групи изходна общност на близки диалекти се превръщала в онова, което днес определяме условно като „език-основа“ или „праезик“.

Без да противоречи на общоприети схващания в съвременната лингвистика, предлаганата тук хипотеза отразява по-обективно сложните процеси на езиковото (и етническото) взаимодействие на ранните човешки колективи. Тя създава и по-гъвкави възможности за интерпретацията на някои необяснени досега сходства между езици от съвсем различни и често неродствени лингвистични семейства (например единични

лексикални и граматични подобия, които откриваме при съпоставка на отделни *азианически* езици от древните Мала и Предна Азия с много по-отдалечените по време и място на произхода си *тюркски* езици) и би трябвало да се има предвид също при прецизиране на генезиса на древните българи с говорения от тях език в рамките на индоевропейското и на урало-алтайското етнолингвистични обединения.

Хипотезата за *глотогоничния разпад и синтез* е приложима и към началните етапи от развитието на артикулираната реч, чиито най-ранни прояви би трябвало да се отнесат навярно в епохата на *археантропа*, особено при т. нар. „китайски пекински човек“ (преди около 500–200 хиляди години), който вече не само е познавал огъня, но и се разселвал групово на сравнително големи разстояния. Във всеки случай някакви примитивни форми на „език“ ще да са били присъщи на *палеоантропа*, показващ още по-ярко изразена расова диференциация и оставил видими следи от религиозни вярвания, за да се стигне до *неоантропа*, дал началото на всички съвременни езици. С това еволюцията на членоразделната реч и примитивните религиозни представи, а така също обособяването на първите човешки расови, етнически, езикови и културни групирания са явления, съпътстващи развитието на съзнанието, превърнало представителите на рода *Номо* в творещи разумни същества.

Разбира се, не бива да се подценява и ролята на **климатичния фактор**, чиито резки промени често стимулират вътрешновидовото развитие чрез мутация и естествен подбор. Един катаклизъм преди десетки милиони години е променил коренно облика на живота, превръщайки древните рептили в топлокръвни бозайници и птици. Голямото засушаване през неогена, което довело до повсеместно разпространение на тревистите растения и до изчезване на огромни части от някогашните тропически гори, е било навярно един от основните катализатори за разделянето на предците на по-късните понгиди и хоминиди. Прави впечатление, че отделните типове на „изкопаемия човек“ са се развивали при сравнително благоприятни екологични условия, а техните „трансформации“ приблизително съвпадат по време с резки климатико-геологични сътресения. Така например през плиоцена към края на третичния период *хабилидите* са обитавали топлите и влажни райони на североизточна Африка и може би още в предледниковата епоха успели да се разселят извън зоната на първоначалния си генезис. Към тях изглежда трябва да се отнесе и появата на т. нар. назогутурална праартикуляция. *Номо erectus* се е формирал през долния плейстоцен навярно и във връзка с климатичния обрат, който довел в северното полукълбо до първото голямо заледряване. Той се е развивал по време на последвалото затопляне, като една негова форма (*синантропа*), за която вече се допуска наченки на членоразделна реч, оцеляла през следващото Минделско заледряване и еволюирала в средния плейстоцен. И ако преди археантропите са били сравнително еднотипни, то през втория междуледников период във връзка с разселването на рода *Номо*, заел основните поселищни области на Стария свят, възниква и най-ранното расово диференциране. Оттогава датират също първите *палеоантропни* форми, които преживели Риското заледряване и достигнали до последния междуледников период в началото на горния плейстоцен. Вече класическият неандерталски тип е обитавал земята в суровите условия на последното, Вюрмско заледряване по време на средния палеолит, когато в хода на по-нататъшна мутация се появили и първите представители на *неоантропа*. Те се оказали по-жизнеспособни и се разселили навсякъде, прониквайки навярно още в края на плейстоцена също в Австралия и Северна Америка. Познатите на науката къснопалеолитни археологически култури са изключително техен продукт. Най-ранните

расови, етнически и езикови групирания през следледниковата епоха отново са свързани с неоантропа. Към него (т. е. в края на плейстоцена и началото на холоцена) трябва да отнесем и заключителната фаза от развитието на артикулационните способности на човека, макар още да не сме в състояние да реконструираме характера на съществуващите през късния палеолит примитивни форми на език.

3.

С подобряване на климатичните условия в старокаменната епоха и особено през мезолита (12–8 хил. г. пр. Хр.) човечеството започнало да се разселва в необитаваните дотогава територии на Стария свят. Настъпилото преди около 11 хил. г. пр. Хр. глобално затопляне сложило край на късноледниковия период на полярните ловни култури и прогонило жителите на Сибир на север и изток. Отделни групи *праескимоси* навлезли в Северна Америка, където се смесили с дошлите там през късния палеолит т. нар. *арктически* племена. Други палеоазийски жители проникнали навярно далеч на запад. Затоплянето довело до сравнително бързо изчезване на нагодилата се към студа „мегафауна“ и до повишаване нивото на световния океан, с което е бил прекъснат мостът към Аляска. То обаче спомогнало за преминаване към полуоседнал начин на живот, а с това и за формиране на първите големи етнокултурни групирания, доколкото от късния палеолит до епохата на бронза култура и етнос най-често съвпадали, поради което културата би могла да служи като показател не само за етноса, но и за говорения от него език. Това кара някои изследователи да предполагат, че още от мезолита Поволжието например е представлявало контактна област между източноевропейската и сибир-уралската културни зони, като неговите най-ранни заселници са били носители на една *индоевропейско–алтайска* общност. Същото би могло да се очаква и за други гранични райони на бъдещите големи етнолингвистични комплекси.

И ако отклоняването на топлите въздушни маси на Атлантика около Скандинавия задълго не позволявало на Северна Европа да се отърси от студа, то в Азия картината била по-различна. Сибир изглежда бързо започнал да се затопля след 9000–8000 г. пр. Хр., което стимулирало разселването на ранните човешки колективи. В голяма Евразия и през 6500 г. пр. Хр. циклонните трасета все още минавали от една страна на север от Скандинавия, насочвайки се в североизточна посока през реките Об и Енисей към Таймирския полуостров на брега на Ледовития океан, а от друга страна – покрай Черно и Каспийско море в посока на Балхаш и Саянските планини, заобикаляйки зоната на континентален сух студ, сковаващ Европа северно от Алпите. В противоположния край на материка студът се разпростирал от северен Китай до Гиданския хребет и Камчатка, отклонявайки тихоокеанските въздушни течения на североизток от Япония и Охотско море. Така, благодарение на топлите въздушни маси на Атлантика в Мала и Предна Азия, както и в Сибир, се създали значително по-благоприятни условия за живот. По онова време тайгата обхващала много по-голяма площ, простирайки се южно от Байкал на североизток до река Лена при Якутск, после на запад покрай Полярния кръг към полуостров Кола северно от Архангелск и оттам обратно на югоизток през среден Урал, Иртиш и горен Енисей до Северна Монголия. Южно от горската граница степната зона прониквала в Европа много по-северно, отколкото е днес, а в Азия била разположена по-близо до Централноазиатските планини.

Далеч на юг в Предна и Средна Азия, а също в някои райони на Югоизточна Европа след IX^{-то} хилядолетие пр. Хр. човечеството навлязло в т. нар. предкерамичен неолитен период. Приблизително тогава се появява *натуфийската* култура в Палестина, между IX^{-то} и VII^{-то} хилядолетие пр. Хр. възникнали редица ранни неолитни селища, като *Hacilar* и *Çatal Hüyük* (в Турция), *Yerihon* и *Tel Ramad* (в Палестина), *Tel Hassuna* и *Tel Halaf* (в Ирак). Вероятно около 7000 г. пр. Хр. трябва да отнесем и domestikцирането на овцата, доколкото в предкерамичните слоеве на Ерихон са открити крака на домашна овца. И тъй като там липсват останки от друг добитък, то съгласно остеологичните находки овцата (наред с кучето) навярно е била първото стопански използвано от човека домашно животно. Няма данни за расовата, етническата или езиковата принадлежност на обитателите на тези поселения, предхождащи най-ранните човешки цивилизации. Не е изключено обаче те да са спадали към предците на древните кавказки народи или към една по-голяма общност на класическия средиземноморски тип, която вероятно е включвала етнически и предците на *прадрavidите* с тяхната седентарно-пасторална култура. Присъствието на този расов тип е установено в Сахара около 7000 г. пр. Хр., като неговата приемственост и хомогенност се проследява по-късно от средна Африка през Нубия и Иранското плато до Индийския субконтинент.

Преди около 7000–6000 г. пр. Хр. от север в Месопотамия проникнала нова вълна мигранти, основала редица раннеолитни селища, като *Tel Soto*, *Um Dabagiya* и особено *Karim ahir* в Северен Ирак (Южен Кюрдистан), където са открити останки от овце, кози и кремъчни сърпове. Близко до *Karim yahir* е разположено селището *Kalaat Yarmo* (датирано около 6750 г. пр. Хр.) – в правоъгълните му жилища също са намерени следи от овце, кози, свине и от зърно, което говори, че раннеолитната икономика на Предна Азия била от смесен, аграрно-пасторален тип. Малко по-късно, около 6000 г. пр. Хр., се появяват и първите уседнали земеделски култури на Балканите – най-вече в Източна Тракия край устието на Марица, например *Koca Çeşme*, където е открито укрепено селище с масивни каменни стени и кръгли (по-късно правоъгълни) каменни жилища. Предполага се, че неговите обитатели са били преселници от западна Анадола, докато най-ранният културен пласт на *Караново* е оставен навярно от местни жители и анадолски мигранти. Така Балканите се оказват първите места в Европа, където (най-вероятно от Мала Азия) е проникнало земеделието. Приблизително от това време са и ранните неолитни слоеве на остров Крит, докато в Иран и Средна Азия преходът към неолита се осъществява едва през VI^{-то} и V^{-то} хилядолетие пр. Хр. с появата на поселения като *Суза* (центърът на Елам), *Бакун* (край Персеполис), *Джейтун* (северно от река Атрак край Ашхабад, Южен Туркменистан) и пр., които са синхронни на раннеолитните балкански култури (*Варна*, *Градешница*, *Караново*, *Търтърря*).

Още през мезолита хората събирали срещаните в естествено състояние метални и минерални парчета (лазурит, малахит и др.), използвани предимно за украшение. След VII^{-то} хилядолетие пр. Хр. те вече се научили да получават мед чрез студено коване или чрез топене, за което говорят находките в *Zuberde* и *Çatal Hüyük* (Турция), *Tel as-Sawan* (Ирак), *Ali Koё* (Южен Иран) и пр., макар същинските халколитни култури в Египет, Мала и Предна Азия и на Балканите (*Неа Никомедия*, *Караново*, *Старчево*) да са се появили значително по-късно, около VI^{-то}–V^{-то} хилядолетие пр. Хр. Към същото време би трябвало да се отнесе вероятно разпадането на съществуващата през мезолита предполагаема лингвистична общност, от която впоследствие се обособили групите на *индоевропейските* и *урало-алтайските* „праезици“. Навярно много по-рано може да е протекла

дезинтеграцията на хипотетичната *евро-афроазийска* праобщност, формирана по силата на глотогоничния разпад и синтез в граничната зона на югоизточното Средиземноморие и северната периферия на Предна Азия. Не само отделни лексикални сходства и подобия при граматичните форманти, но също някои прилики дори в системата на числителните имена загатват за стари контакти между индоевропейските и семитохамитските езици, съществували в предисторически времена по границата на двете големи лингвистични общности. Това проличава например при числителното „шест“ – *санскр. ṣaṣ, ṣaṣ, перс. šāš, гр. éxi, héks, арм. veç, лат. sex, фр., англ. six, тохар.А. säk, гот. saṥhs, нем. sechs, др.исл. sétt, др.ирл. sé, уелс. chwech, лит. šeši, латв. seši, ст.бълг. шестъ (< праслав. *šestъ), рус. шесть, укр. шість, белорус. шэсьць, чеш. šest, пол. sześć, луж. šesć, полаб. sest и др.* Тези форми произлизат от *и.е. *s(v)eks* ‘шест’, но са съпоставими също с *акад. šešš* (ж. р. *šedišt*), *араб. sitta* (като числ. редно *sādi*), *ивр. šeš, šišša* и *др.егун. sisw*.

Разделянето на ранните етнолингвистични комплекси може да се е дължало на раздвижването на големи човешки маси в хода на продължаващото затопляне, достигнало своя оптимум (т. нар. *Atlanticum*) през V^{то} хил. пр. Хр. Приблизително тогава от Предна Азия през Балканите и Средна Азия към Източна Европа се разпространило земеделието; това е и най-ранното възможно време за появата в евразийската степ на т. нар. „*курганна*“ култура, отнасяна от някои изследователи към праиндоевропейците, докато на север от нея сред предците на уралските и алтайските народи още дълго се запазил ловно-събирателния поминък. Извън климатичния фактор, обусловил по-нататъшните разселвания, причина за разпадането на ранните етнолингвистични общности с последвалото им изтегляне на север и на юг би могла да бъде също „*вклиняването*“ сред тях на солидна група пришелци, включително на придвижващите се на изток предци на прадравидските народи, които по това време били достигнали вече Египет и Нубия, за да се насочат през следващото хилядолетие към Месопотамия, Иран и Кавказ, а оттам – към Средна Азия и Индия. Част от това старо човечество навярно отрано преминало през Гибралтар в Европа, усвоявайки атлантическото крайбрежие на континента. От него са останали т. нар. *кекенмединги*, познати в Северна Африка още от времето на мезолита, но разпространени по западния и северния европейски бряг главно в новокаменната епоха. Негов продукт може да е била и ранната *мегалитна* култура, доколкото отделни менхири в Карнак, от които някои с тегло над 300 тона, са били издигнати вероятно около 4650 г. пр. Хр. и едва ли имат нещо общо с по-късните индоевропейци.

Всичко това поставя въпроса за мястото на индоевропейската „*прародина*“, която от една страна би трябвало да граничи със земите на уралските и алтайските предци, а от друга страна да се намира в съседство на семитския етнолингвистичен ареал. Дълго време се е смятало, че ранните индоевропейци са имали източен, азиатски произход. Това навярно се дължало на обстоятелството, че познатите някога исторически народопреселения почти без изключение са протичали от изток на запад, сякаш азиатската „*пустош*“ непрекъснато бълвала все нови и нови маси от „*варвари*“, заплашващи да залееят света. С установяването на родствените връзки между санскрит и класическите европейски езици редица автори от началото на миналия век побързали да видят в него идиом, тъждествен на общоиндоевропейския език, смятайки самата *Индия* за люлка на индоевропейците. Впоследствие тази идея била отхвърлена, но и до днес отделни учени продължават да търсят индоевропейската „*прародина*“ далеч на изток – в *Памир*, в региона на *Oxus*, или в *Централна Азия*. От средата на миналото столетие обаче започна да си пробива път убеждението, че родината на древните индоевропейци се намирала по-

скоро някъде в Европа – в *Прибалтика*, в *Унгария*, в *Балкано-Карпатския* регион или в *Южна Русия* северно от черноморски бряг. Напоследък нейното място бе потърсено на север в класическа *Месопотамия*, където са били възможни много ранни контакти с прасемитски, пракартвелски и с такива езици на Близкия Изток като хатски, еламски, хуритски и др. Според тази хипотеза разпадането на праиндоевропейския език е започнало в края на V^{-то} и началото на IV^{-то} хилядолетие пр. Хр. чрез миграцията на „древните европейци“ (все още неразделените групи на *германо-балто-славяни* и *итало-келто-илири*) с предците на *тохарите* на изток към Централна Азия, докато други племена, говорещи общия тогава *аряно-гръко-арменски* диалект, прекосили от юг Кавказ и се насочили на север. Впоследствие някъде около Аралско море бъдещите тохари продължили на изток, а „древните европейци“ свърнали на запад, пристигайки до последната си обща родина преди разделянето им – по *Северното Черноморие* и района на *Долна Волга*. Там те се натъкнали на клон от другата „арянска“ (арийска или индоиранска) група и евентуално влезли в контакт и с ранните угрофински народи.

Според някои мнения дезинтеграцията на *урало-алтайския* етнолингвистичен комплекс е протекла приблизително по същото време, а това може да се свърже с общо раздвижване не само на индоевропейските предци, но и на други неолитни народи, чийто хинтергрунд все още остава неясен. Във всеки случай *уралският* етнокултурен ареал започнал да се разпада около 4000 г. пр. Хр., като угрофинските племена, които в Източна Европа се свързват с т. нар. ямъчно-гребенчатата култура, останали в гористата полоса на региона (вкл. по средното Поволжие на север от Кама), докато самоедите прекосили Урал и се насочили северно от алтайците към Централен Сибир отвъд течението на Енисей, достигайки кетските и други палеоазийски народи. Източно от Урал е била разположена *алтайската* общност. През IV^{-то} хилядолетие пр. Хр. тя все още не била разчленена, но по всяка вероятност тунгузките предци, преди да мигрират далеч на изток към Алданското плато, са обитавали земите между Аралско море и югоизточните склонове на Урал. Южно от Аралско море в междуречието на Oxus и Jaxartes, край езерото Балхаш и западните склонове на Тиен-шан и Алтай се намирили предците на бъдещите тюркски народи, граничещи на изток с прамонголските племена, докато по-древната междинна хунска група изглежда започнала да се формира на юг от пратюрки и прамонголи в подножието на Кунлун, край Такла-Макан и в Таримската котловина. Едно такова разположение би обяснило отделни лексикални съответствия между индоевропейските и алтайските езици, например: *и.е. *[h]uk^hsen, *uk^hos-en* (> *тох.Б *hokso > okso*) ~ *пратюрк. *höküz, *hoquz* > *тюрк. öküz, якут. oꞗuz* (> *монг. hūker ~ тунг. hukur, ükür ~ чув. vākār* [< **ökür ~ унг. ökör*]) ‘бик, вол’; *и.е. *[h]osp^h* ~ *тюрк. *absa(q)* ‘трепетлика’; *и.е. *ablu/amlu* ~ *тюрк. alma* (> *монг. alima*) ‘ябълка’; *иран. *arba, arpa* (*алб. el’p*) ~ *тюрк. arpa* (> *монг. arbai* □ *мандж. arfa*) ‘ечемик’; *иран. hara-/hala, авест. harəla* ‘черен’ (~ *дравид. kar-u* ‘почернявам’) ~ *тюрк., монг. qara* ‘черен’; *др.иран. *harda* > *пехл. āl* ~ *тюрк. al* ‘ален, червен’; *санскр., авест. yuga* ‘иго, тежест’ ~ *тюрк. yük* ‘товар’; *санскр. dhēna, dhenu* ‘крава’ (*авест. daēnav-* ‘женска на едро четиринога’) ~ *тюрк. tāna, тур. dana* ‘теле’ (*чув. tāna* ‘телица’); *санскр. surā, авест. hura* ‘кумис; медовина’ ~ *тюрк. sīra, тур. şıra*, ‘шира, гроздов сок, леко сладко вино’, *чув. sāra* ‘шира, бира’ и др. Разбира се, те биха могли да имат и много по-късен произход, бивайки продукт на ранните арийско-тюркски контакти или на влиянието на тохарите върху алтайските народи.

4.

В по-благоприятните климатични области северно от Тропика на Рака през V^{-то} и IV^{-то} хил. пр. Хр. човешките общности започнали да преминават към *ирригационно земеделие*, довело впоследствие до появата на най-ранните цивилизации по делтата на Нил, в Южна Месопотамия, Хорезм и Долен Инд. На границата между двете хилядолетия се датира халколитната „*обеидска*“ култура в Южен Ирак, предшестваща появата на шумерските династии. Тя е продукт на най-старото население в региона, обитавало някога земите от Кавказ и Тавър до Южен Елам, чийто етнически произход все още не е уточнен. Самите шумери проникнали в южната част на Долна Месопотамия, която по тях получила названието Шумер (Сумер) или Сенаар, преди IV^{-то} хил. пр. Хр. Предполага се, че те са дошли в Междуречието от намиращите се на изток планински области, като миграцията им вероятно засегнала и Бахрейнския остров Тилмун (или Дилмун), представян в митовете като райска земя, където от прастаро време е бил тачен създателят на цивилизацията бог Енки и където е бил заселен впоследствие спасилият се от Потопа Зиусудра.

Различни хипотези свързват шумерите с „*яфетическите*“ (сиреч кавказките), с прадравидските, с пра-уралоалтайските или дори с пра-индоевропейските народи, макар техният език да не е родствен на нито един от съвременните езици. Отделни податки определено свидетелстват за стари връзки с неолитната Средна Азия, без обаче да дават достатъчни основания за изводи в етнолингвистичен план. Така например най-древната шумерска логограма за „*слънце*“ – UTU, напояща отчасти слънчевата лодка на египетския бог Ра (𐀀), изобразява всъщност изгряващо между планините слънце (☀), а това подсказва, че тя е била създадена не в равнинния ландшафт по долното течение на Тигър и Ефрат, а в район, граничещ на изток с планини. Шумерският знак KÚR, който първоначално означавал както „*планина*“ така също и „*страна*“, е изобразявал в своя идеографичен вид три планински върха (⚡). Значи и неговият произход трябва да се търси в страна, където планините играели съществена роля. В този случай впечатлява съответствието с най-стария китайски йероглиф за „*планина*“, също съдържащ три планински върха. Прилика има и при обозначението на „*вода*“ в двете писмени системи, където извитите вълнисти линии са поставени косо, почти *вертикално* (в шумерския знак те са две, а в китайския – три на брой), за разлика от древноегипетския йероглиф за „*вода*“, с неговите три *хоризонтални* една под друга разположени вълнообразни линии. Това едва ли е случайност, а по-скоро някаква вътрешна взаимовръзка между ранното шумерско и ранното китайско писмо. И тъй като китайската цивилизация се заражда значително по-късно под влияние на чужди етнокултурни елементи, проникнали в страната от запад, то изобретяването на първия конвенционален шрифт остава дело на ранните шумери или на техните непознати предци. Отделни негови елементи обаче може да са възникнали не в Месопотамия, откъдето шумерските идеограми въздействали при създаването на подобни писмени системи в Елам, Мала Азия и Египет, а още в предполагаемата стара родина на шумерите някъде в Западен Туркестан. Навярно там може би трябва да се търсят неолитните корени на онази обща система на записване, използвана явно от народи, които през IV^{-то} и III^{-то} хил. пр. Хр. са говорили на родствени езици от Месопотамия до долината на Инд. Пак оттам изглежда се е разпространило чрез нечие общо посредничество сред китайци и шумери също самоопределянето им като „*черноглав народ*“. Всъщност, ако приемем предположението, че думата ŠUMERU е била изопачено акадско предаване на собственото шумерско название KENGER, то това отново ни отвежда към Средна Азия, към древните земи на Kangar или K'ang (*авест.* Kangha < *иран.* kan ‘канал’ или *тюрк.*

qang ‘кола’ ?), под което име вероятно се криели части от Хорезм и от Согдо-Бактрия, разположени между теченията на Oxus и Jaxartes.

Възприемането на Средна Азия като център на културно въздействие в периода, предшествал възникването на първите цивилизации, би обяснило и някои *шумеро-алтайски* и конкретно *шумеро-тюркски* съответствия, с които толкова често се спекулира, особено ако се има предвид, че предците на древните тюрки биват локализиращи в същия регион на „първата алтайска прародина“. Още в началото на ХХ век са били установени следи от шумерско влияние върху отделни тюркски културни думи, въз основа на което бе издигната тезата за родството на шумерския с урало-алтайските езици. Наред с лексеми като шум. **AB** ‘дом’ ~ тюрк. **äb, ev** (~ кор. **ip, яп. iba, ipu**) ‘дом’; шум. **BALAG** (~ акад. **pilaqqu, асир. pāltu < pāštu**) ‘брадва’ ~ тюрк. **balga** ‘чук’ и **balta** ‘брадва, секира’; *новошум.* **VUN < GUN** ‘десет’ ~ тюрк. **on, un** = чув. **vunnā** ‘десет’; шум. **DAG** ‘камък’ ~ тюрк. **taš** ‘камък’, **tağ, dağ** ‘планина’; шум. **SUG** ‘блато, тресавище’ (~ хур. **šewe** ‘вода’, *урарт.* **sue** ‘езеро’ [срв. нем. **See** ‘езеро, море’]) ~ тюрк. **suğ, sub, suw, sū, su** ‘вода’; шум. **GUD** ‘бик’ ~ тюрк. **ud, uy** ‘крава, бик [в 12-годишния календарен цикъл]’; шум. **BARAG** ‘святилище’ ~ тюрк. **barq** ‘жилище; храм, святилище’; шум. **SILÁ** ‘агне’ (~ бълг. **šile** ‘шиле, агне’) ~ тур. **şişek** ‘шиле, двугодишно агне’ [при закономерен преход: др.бълг. **l** ~ тюрк. **š**], но тув. **šilege** ‘двугодишен овен’, хак. **sileke** ‘скопен овен’ и др., особено място заема думата **DENGIR** или **DINGIR**, означаваща в шумерски на първо място ‘звезда’, а оттук и ‘бог’, според древномесопотамската практика изображенията на божествата да се различават от тези на смъртните чрез добавянето на звезден знак. Тази дума има десетки паралели в алтайските и в частност тюркските езици, където значи ‘небе’ и ‘бог’. Най-ранната исторически засвидетелствана форма обаче извън шумерската с нейните производни (*акад.* **dingêr**, *хур.* и *урарт.* **dingir**) е тази на българския теоним **tangra** (**Тангра**) ‘бог’, откъдето някои автори се опитват да прокарат директен паралел към **dengir** и **dingir**, игнорирайки тюркските податки. Че думата не би могла да има изконен тюркски произход или да е част от някакъв „алтайско-тюркски компонент в шумерския“, личи от необичайната група консонанти **-ngr-** (**-ŋr-**). В тюркски тя би трябвало да е разделена от гласна, т. е. бихме очаквали евентуална изходна форма ***taŋar** или ***taŋara**, сходна на якут. **taŋara**, монг. **təŋər** ‘небе’, каз. **təŋir** ‘бог’, алт.тюрк. **teŋeri** ‘небе, бог’ и унг. **teŋer** ‘море’ (съпоставимо на свой ред с тюрк. **teŋiz**, тур. **deniz** ‘море’ при закономерен фонетичен преход **r** ~ **z**, присъщ на т. нар. „българска“ или „хунска“ група в тюркските езици), но не и форма, отразена в др.бълг. **taŋra**, др.тюрк. **tāŋri**, уйг. **təŋri**, тур. **tanrı** и пр. Разбира се, българският и сходните варианти може да са били възникнали вторично чрез изпускане на междинния вокал или чрез преместването му в крайна позиция от една по-древна изходна форма ***taŋar** (т. е. ***taŋar > taŋra**), която в озвучен палатализиран вариант би стояла по-близо до шумерското **dingir** (т. е. ***taŋar ~ *daŋar ~ *dāŋār ~ *deŋer > deŋir, diŋêr, diŋir**). Подобно име с възможен звукоподражателен характер (срв. нем. **Donner** ‘гръм’) откриваме в названията на едно полинезийско божество-демиург **Taŋaroa** и свързания с него меланезийски ястреб-готем **Taŋaro**. Това ни кара да се замислим, дали ***taŋar > taŋra, deŋir** и пр. не са различни фонетични прояви на една и съща праствара лексема, част от общото културно наследство на неолитните (и мезолитни) народи в древна Евразия? Наличието на назогуторалното **-ng-** (**-ŋ-**), което някои автори смятат за характерен белег на „праартикулацията“, сякаш подкрепя такава хипотеза, а предполагаемата връзка на шумерските предци с най-ранното население на Средна Азия би обяснила присъствието на ***taŋar** в двата екстремни края на дисперсия по

оста Алтай - Сенаар.

Появата на шумерите в Южното Двуречие, трябва да се разглежда в контекста на големите народопреселения, обусловили през IV⁻¹⁰ хил. пр. Хр. разпаданата на по-ранните етнолингвистични комплекси. Това е времето на етнически новата, урукска култура в Долна Месопотамия, на разцвета на преддинастичните халколитни култури във Фаюмската долина край Нил и на появата на първите земеделски предхарапски култури в Белуджистан и Синд – в земите на днешен Пакистан по течението на р. Инд. Неясни са причините, породили тези миграции, нито пък регионите на техните отправни точки. Един от основателите на хетитологията като комплексна наука, големият чешки изследовател Бедржих Хрозни, който още в 1915 г. отнесе клинописния хетски (неситски) към семейството на индоевропейските езици (срв. *хет. quis, quit* ~ *лат. quid* ‘кой, какво’; *хет. ug* ~ *гр. δῦώ* ‘аз’ и пр.), бе склонен да търси поради възможното родство на двете общности най-старата *семито-хамитска* родина недалеч от тази на *индоевропейците* – северно от Черно море отвъд Кавказ и в Прикаспието. Той допуска, че тъкмо от Транскавказия древните хамити са поели пътя си към Африка, последвани от първата семитска вълна, която, повлияна от шумерската култура, проникнала към края на IV⁻¹⁰ хил. пр. Хр. от Сирия и Палестина в Египет. Основание за това му дават както съответствията между хамито-египетската червено-черна керамика с тази от Анадола и с най-древната транскавказка черно-червена керамика, така също и миграциите на някои доста стари географски и етнически имена. Според него, от Северна Африка през Гибралтар хамитите са стъпили на Пиринейския полуостров, формирайки там древното *иберийско* население (предците на днешните *баски*), чийто език представлявал смесица от кавказки и хамитски елементи и чието название стои в определена връзка с името на кавказките ивери (□βηρες). Той смята и тореадорството в Испания за далечна реминисценция на борбата между Гилгамеш и Енкиду с бика, често възпроизвеждана върху шумеро-вавилонските цилиндрични печати, която борба всъщност отразявала domestизирането на бика от човека. Но може би най-фрапантно е разпространението на поредица от имена, възхождащи към корена *k^os (който, подобно на праформата *b^ol, е бил навярно формиран от една по-стара основа k^o/g^o- и суфикса -s/š ~ -z/ž ~ -r/l). Този корен откриваме в името на нубийските *кушити* (*др.егип. Kuš*, *евр. Kūš*, *вавил. Kaši*, *асир. Kūšu*) и на *каситите*, самоназовавали се „касси“ или „кашши“ (*асир.вав. Kaššu*, *гр. Κοσσα□ος, Κίσσιοι*), които от прародината си в Прикаспието заселили Загърските планини на юг чак до Елам, преди да навлязат в Месопотамия и да станат господари на Вавилон за повече от половин хилядолетие. Изглежда във връзка с тях в клинописната литература по-голямата част на Иран била наричана *Kušiva*. Каситите били отчасти родствени на еламските племена, но с времето се смесили и с отделни арийски елементи. В някои текстове те са обозначени като *Kuššuḫāi*; един техен град *Kūsu* е споменат в асирийските извори. Много по-рано обаче в северната част на Сенаар е съществувал древният град *Kiš* (*Kiši*), който съгласно традицията е бил първата шумерска столица след Потопа. Коренът *k^os намираме също в названието на един от старите протохетски (хатски) политически центрове в Анадола, град *Kušsar* (Куссара, Кушара) – столица на най-могъщото царство преди възникване на същинската хетска държава. И тъй като чрез суфикса *-ar*, *-r* се образували множествени (по-точно „колективни“) форми както в малоазийския по произход *етруски* език, така също в *кавказките* езици и в *новоарменски*, то името *Kušš-ar* би могло да означава просто „куш-и[ти]“. Вариант на *k^os е залегнал изглежда в названието на *Каспийско* море, наречено така по разположената на югозападния негов бряг

страна на народа *каспи* (суфиксът **-pi** в еламски език е бил показател за мн. ч.), в названието на сродните им племена *каска* („каскаеи“ или „газгеи“ – *асир. Kaskaya, хет. Qašgaš, Gašgaš*), които от средата на II^{-то} хил. пр. Хр. започнали да завземат северните хетски владения, а освен това навярно в оронима *Кавказ*, който съгласно Ератостен бил наричан също *Kaspios*. Любопитно е, че елините са определяли *Хинду-Куш* като „индийски Кавказ“ – може би по времето на Александър Велики тази планина се е възприемала като **Kuš** (*Кавказ*) на Индия. Югоизточно от нея се намира *Кашимир* (*санскр. Kaśmīra, гр. Κασμεῖρασοι*), който по времето на Птоломей вероятно е влизал в империята на тохарите **Kušāna** (*кит. Kuišuang*). Тюркското название на тохарския град Куча и на неговия език било **Kūsān**; в Согдия към V в. от н. е. също имало големи политически центрове с подобни имена – **Kušānī** (*Kušāniya*) и **Kaš** (*Keš, Kišš*). Всичко това свидетелства за широкото разпространение на корена *k^os (~ **kas, kaz, kaš, kus, kuš, kos, koš, kes, kis** и пр.) от Африка през Месопотамия и Иран до Средна Азия, отправната точка на което разсейване би могла да лежи някъде в Кавказ или Прикаспието.

Миграцията на тези имена обаче може да води началото си от съвсем друг регион и да има противоположна посока на движение. Освен това не е задължително тя да бъде свързвана непременно с ранните хамити. Ако догадката на Хрозни е вярна, то разселването на хамитите от Транскавказия към Северна Африка би трябвало да е протекло в ранните неолитни времена (или дори през мезолита), а не когато шумерите вече се били настанили в Южна Месопотамия. От друга страна началото на черно-червената керамика се отнася едва към 4000 г. пр. Хр. Предполага се, че този стил е бил излъчен от Нубия (тамошните находки са датирани до династията Керма в Куш) и е дифузирал през Двуречието и Иран по посока на Средна Азия и Индия, където негови паралели от 2400 г. пр. Хр., родствени на преддинастично египетските, са открити в най-долните слоеве на Харапа. От Раджастан той е проникнал в Централна и Южна Индия, а навярно също и в Китай, тъй като намерената в Туркестан подобна керамика е сходна на стила Янг-шао. Една такава посока на разпространение съвпада с движението на *прадравидите* и това би обяснило някои податки, отнасящи се до названията **Kuš, Kaš** и пр., особено когато техните носители биват поставяни във връзка с древните еламити, чийто език е смятан за родствен на дравидския.

В последните години бе издигната тезата, че първоначалната родина на прадравидите се намирала някъде в Сахара, където била формирана тяхната седентарно-пасторална култура. Етнически те спадали към класическия средиземноморски тип, засвидетелстван в региона около 7000 г. пр. Хр. Скелети от този тип са открити на огромно разстояние от средна Африка до Индия, като находките от долината на Инд и Южна Индия са аналогични на материалите от Киш и преддинастичния Египет. Вероятно поради демографския натиск прадравидите са мигрирали от своите първоначални центрове на разпространение, пренасяйки и препредавайки не само стила на черно-червената керамика, но също уменията в отглеждането на някои зърнени култури, на едър и дребен рогат добитък. Изглежда domestikирането на говеда и овце в Централна Азия и Китай през III^{-то} хил. пр. Хр. е станало под тяхно влияние. За това говори пътят на разпространение на обозначението за „говедо“ и свързаното с него domestikиране на едър добитък, срв. *драв. naku* и *манд. ni* ‘говедо’ с *кит. niu* ‘крава, вол’; срв. също *драв. kode*, *манд. gunda* ‘говедо’ със *шум. gud, gu* ‘говедо’ [*> тюрк. ud* ‘крава, бик’ (главно в 12-годишния календарен цикъл)] ~ *и.е. *g^ou.io* ‘говедо’ *> пратох. *kewi, *gewi* *> тох.А ko, тох.Б keu, kewiye* ‘крава’ ~ *прамонг. *ge’ün* ‘кобила, крава’ *> монг. ge’ü* ‘кобила’ в *тунг.мандж. gēy, geyen*,

gōy, gōn [срв. *бълг.* **qon** ‘кон’] ‘кобила’; **geo** ‘кобила, крава, самка’ (като прилагателно: **ge murin** ‘самка на кон, кобила’) ~ *пратюрк.* ***keu** [?] ‘кобила’ ~ *кит.* **kuo, ku, ko** ‘бик’; **ke** ‘самка на кон и пр.’ (в ролята на прилагателно: **ke ma** ‘кобила’). Всичко това загатва, че праеламо-дравидите може би са имали важно влияние над пастирството в Средна Азия и Китай.

Изходният пункт на тяхното разпространение в Азия е бил Иран, където прадравидите се заселили навярно около 3500 г. пр. Хр., най-късно – между 3000–2800 г. пр. Хр. Това е времето на появата на бронза в Месопотамия и Южен Иран, чието най-древно население включило в състава си значителен прадравидски етнически слой. Той оказал силно лингвистично влияние в региона, оставяйки субстратни следи дори в южната (картвелска) група на кавказките езици. От областта на Южния Загър и северозападната част на иранското плато (Туркестан), прадравидите се насочили към Индия, югозападна Азия и Китай. Предполага се, че първата тяхна вълна е проникнала на изток по суша и вода, като миграцията им е била обусловена от демографския натиск в старите поселения или поради нуждите на търговията и търсенето на метали, доколкото е известно, че още тогава те имали развито миньорското дело. Във всеки случай през IV^{-то} – III^{-то} хил. пр. Хр. екстензивна търговска мрежа вече е свързвала жителите от долината на Инд с Елам, Шумер и Египет, за което свидетелстват както общите върхове на стрели в харапските поселения с тези от Иран, Египет, Минойски Крит и ранната Елада, така също някои паралели в стила на съдовете от селища по долината на Инд и древната Предна Азия. Проникването на дравидоезични от Иран до Китай породило множество уседнали пастирски общества в Каспийско–Уралския регион и планините, обграждащи Афганистан и Китай, където се развила обща културна традиция, белязана със сходен животински стил изкуство, подобни погребални практики, стопански методи и керамика. Тази традиция оказала силно влияние върху културата на появилите се по-късно индоевропейци и на ранните алтайски народи. И ако религията на древните българи понякога бива определяна като „тенгризъм“, с неантропоморфизирано почитане на небето и останалите природни сили, намиращо паралел във вярванията на тюрки и иранци, не бива да се забравя, че подобно обожествяване на самата природа било вероятно характерно и за Харапската цивилизация в долината на Инд, където не са открити храмове, подобни на тези от древния Близък и Среден Изток.

Не са много ясни пътищата на проникване на дравидите до Средна Азия и долината на Инд. Възможно е да са се придвижвали както по суша, следвайки на места речните течения, така и покрай морския бряг. Отделни автори допускат, че харапците са познавали астрономическата навигация. Ако това е така, възниква въпросът, дали известният едва около началото на християнската ера т. нар. „додекаорос“ (12-годишният „животински“ календарен цикъл) не е продукт на тяхната цивилизация или на някоя от родствените им култури? Неговите корени понякога биват търсени във II^{-то} хил. пр. Хр. (времето на разцвета на „прото-индската цивилизация“) или далеч по-рано в V^{-то} хилядолетие, макар самият календар да е добил познатия си вид едва в елинистичната епоха. На свой ред произходът му се свързва не само с Китай и с ранните алтайските народи, но също така с Индия и Тибет. Независимо обаче, дали дравидите са мигрирали първо от Иран до долината на Инд и после в посока на Средна Азия, или обратно – техните езици (без оглед на етническия им хинтерgrund) да са били привнесени в Индия тъкмо от Средна Азия, то за дълъг период от време са съществували тесни връзки между неолитните култури от Синд, Пенджаб и Раджастан на изток до Южна Туркмения на запад. Вероятно харапците

са разработвали находищата на лазурит в Бадахшан (североизточен Афганистан), откъдето по вода на лодки или по суша чрез колесни превозни средства са пренасяли добития lapis lazuli до своите градски центрове, преди да го експортират за Месопотамия. Такива селища в Балучистан и Афганистан са били изградени явно като външни постове за търговски цели. Харапски колонии обаче е имало и в Източна Бактрия, като река Oxus (Аму Даря) тогава играела важна роля в културния обмен със средноазиатските народи. На около 4 км източно от нея, приблизително на 3–4 дни път от лазуритните запаси в Бадахшан, лежало голямото харапско селище *Шортугай*, процъфтявало между 2500–1800 г. пр. Хр. То било свързано на запад с културата *Джейтун* в Туркмения (прадравидите проникнали там навярно от Иран и Афганистан по течението на река Теджан), един от чиито центрове, *Алтън Дене*, представлявал важно звено в системата на ранните земеделски поселения между Месопотамия и древна Индия. Изглежда контактите с Южна Туркмения са били потесни в предхарапския и раннохарапския период, защото независимо от възможността, създателите на културата на *Алтън Дене* да имали прадравидски произход, в областта на изкуството и идеологията тази култура е била по-силно повлияна от Месопотамия, отколкото от долината на Инд.

От Средна Азия – от района на Бактрия или Южна Туркмения прадравидите достигнали Китай през прохода между Алтай и Тиен Шан, следвайки тревистите степи около пустинния регион. Някои археологически податки свидетелстват, че земеделските поселения около този път били със сходна инспирация, датираща към 3500 г. пр. Хр. Седентарната културна традиция, разпространила се през III^{то} хилядолетие от Иран до Алтай, включвала въвеждането на грънчарството, просото и пшеницата, а така също domestikирането на говеда, овце и кози. Навярно новите земеделски култури били пренесени в Китай от Южна Туркмения, докато други културни елементи (включително колелото и говедото) попаднали там чрез дравидските колонисти от Иран. Най-рано традицията на черно-червената керамика се разпространила в провинция *Кансу (Гансу)*, която съгласно китайските извори е била центърът на разселване и на *тохарите (Kušana или Yüeh-chih)*, преди те да бъдат изтикани обратно към Средна Азия в резултат на хунската експанзия. В *Кансу* между горните течения на Вей-шу и Хуанг-шу (Хуанг-хо, т. е. Жълтата река) възникнала т. нар. култура *Киджия* (датирана около 2500–1500 г. пр. Хр.), която била родствена с културата *Лонг-Шан* на изток, макар да имала различен етнически произход. Тя била може би най-напредналата в ранния Китай – характеризирала се с domestikирането на говеда, овце и свине, с отглеждането на просо и с черно-червена керамика, чиито знаци кореспондират с тези от Харапа. С времето културата *Киджия* се разпространила на юг до Западен *Юнан*. Съгласно китайската традиция някога провинция *Кансу* е била заселена от народа **Qiang** (вероятно едно от племената **Yüeh**, което основало първата династия **Šan[g]**). Още през неолита тази етническа група мигрирала до северозападен *Юнан*, който дълго време след това е бил обитаван от дравидоезични и до края на XIII в. е носел названието **Gandhara**. На свой ред и културата *Лонг-Шан* в Северен Китай изглежда също е била породена около 2000 г. пр. Хр. от преселването на народи, отпратили се в източна посока някъде от Иран или Туркмения. Носителите на тази култура са живеели в укрепени селища с високи до 5 метра глинени стени, завършващи с ограда. Те са оставили полирана (отчасти в черно) керамика и са използвали специфични трикраки котеловидни съдове, назовавани „тинг“ (или „динг“, „дин“), в които някои изследователи виждат прототип на откритите впоследствие на обширната територия между Алтай и Карпатите т. нар. „скитски“ или „хунски“ жертвени съдове. По този начин едни от най-

ранните земеделски култури преди формирането на първата китайска държава са получили своя тласък от дошли от запад народи. Сред тях дравидоезичните колонисти несъмнено са изиграли важна цивилизационна роля.

Тяхното разпространение в Китай приблизително съответства на ареала, в който някога са били говорени *алтайските* езици. Но и в Средна Азия прадрavidите са населявали земи, съседни не само на индоевропейската, но и на т. нар. „първа алтайска прародина“. Това е създавало условия за формирането по силата на глотогоничния синтез на едно по-старо лингвистично *дравидо-алтайско* семейство, чиято възможна дезинтеграция (или прекъсването на контакта още в предисторическата фаза на развитие на участвалите в него езици) ще да е протекла през IV^{то} – III^{то} хил. пр. Хр. Археологическите податки свидетелстват за широко дравидо-харапско присъствие в Средна Азия през III^{то} хил. пр. Хр. Има сведения, че дори през I^{то} хилядолетие отделни аграрно-пасторални дравидоезични групи все още са продължавали да обитават райони на Туркмения, Узбекистан, Таджикистан, Монголия и китайската провинция Кансу, където са се запазили множество дравидски по произход ороними и хидроними. Редица лексикални и граматични съответствия говорят в полза на съществуващата някога *урало-алтайско – дравидска* връзка, а това кара отделни автори да виждат отправната точка на носителите на днешните уралски и дравидски езици дори в мезолитна Туркмения. Възможно е обаче и друго – дравидската колонизация на Средна Азия да е довела до възприемането на дравидския като език на обмен, технология и междугрупова комуникация от останалото население в региона. Неговият стремеж към участие във внесената от дравидо-харапите нова културно-икономическа система е могъл да породи екстензивен билингвизъм, превръщайки дравидския в своеобразен *lingua franca* сред по-изостаналите племена и правейки от двуезичните жители едно трансферно средство за достигане на дравидски елементи и до не-дравидоговорящите. Това особено важи за урало-алтайските народи, чиито езици показват общи черти както с японски и корейски, така и с дравидски, но в същата степен се отнася и до други еднолингвистични групи, поради което понякога се говори за *дравидски субстрат* в алтайските, кавказките и индо-европейските езици. На първо място тук могат да бъдат посочени отделни роднински названия, например: *драв. akka* (с варианти) ‘по-старша сестра, жена на по-стар брат и пр.’ ~ *чув. akka* ‘старша сестра’, *уйг. akka* ‘леличка’, *якут. agas* ‘старша сестра’ = *бълг. кака*; *драв. akko, ako* и пр. ‘дядо’ ~ *ойр. akki* ‘старш брат, по-стар родственик’, *монг. aqa* ‘по-възрастен, старши, по-стар брат’ ~ *шор. akka* ‘дядо по бащина линия’, *хак. aya* ‘дядо’, *якут. aya* ‘по-стар брат, по-старш на възраст’; *уйг. äkä* ‘по-стар брат, чичо, възрастен родственик по мъжка линия’, при други *тюркски* езици *aka, aga, aya* в сходни значения (но главно като ‘по-голям брат’), откъдето е произлязло и уважителното обръщение към по-възрастен или повисокопоставен човек *aga* ‘бате’; *драв. amma, ama* ‘майка, баба’ ~ *монг. eme* ‘жена, женска (на животни)’, *мандж. amma, ama* ‘майка, баба’ ~ *чув. ama* ‘майка, женска’, *кирг. emä* ‘старата’, *тур. ana, anne* ‘майка’ = *бълг. мама* [~ *баба?*]; *драв. annai, anna* ‘майка, по-стара сестра’ ~ *чув. anne, тур. anne, ana*, други *тюркски* езици *ana, ene, ine* ‘майка’ ~ *яп. ane* ‘старша сестра’; *драв. appa, appe, appu* ‘баща’ (също като уважителен суфикс, добавян към лични мъжки имена) ~ *монг. abu, aba* ‘баща, дядо’ ~ *хак. aba* ‘баща’, *кирг. aba* ‘чичо по бащина линия’, *тур. baba* ‘баща’, но *др.тюрк. ara* ‘баща, дядо, предтеча’ (тук може би трябва да се добавят и елементите *-ora, -aba, -eva*, срещани при *кумански* лични имена, например *Kitan-ora*, които навярно са им придавали уважителен отенък в смисъл на „баща, дядо, чичо“, подобно на българското *бай*, но в редица случаи са

символизирали и родово названиее); *драв.* **attai, attan** ‘баща’ и *драв.* **ayu, aya** ‘баща’ ~ *яп. диал.* **aya** ‘баща’ ~ *тюрк.* **ata, ada, ača, aša** ‘баща’, *чув.* **atte** ‘баща ми’ = *бълг.* **тате**; срв. също *драв.* **āl, ān** ‘мъж, мъжки; съпруг; възрастен’ ~ *монг.* **ere** ‘мъж, мъжки’ ~ *чув.* **ar** ‘мъж, мъжки; съпруг’, *тюрк.* **är, er, ir** ‘мъж, мъжки; герой’ и пр. Такива лексеми биха могли да имат доста древен произход, тъй като подобни по звуковия си състав форми за „баща“ и „майка“ се срещат също в говора на испанските баски (**aita** ‘тате’, **ama** ‘мама’), а освен това и в редица североамерикански езици. Съществуват и множество други лексикални и граматични съответствия между дравидските и алтайските езици, например: *драв.* **mā** ‘кон’ ~ *кит.* **ma** ~ *кор.* **mar** ~ *бирм.* **mraŋ** ~ *монг.* **morin** ~ *тунг. мандж.* **murin, muri, muji, mui** ‘кон’; *драв.* **kuturai** ‘кон’ ~ *тюрк.* **qaŋir**, *монг.* **xačir** ‘муле, катър’; *драв.* **kori** ‘овца’ ~ *тюрк.* **quzu** ‘агне’; *драв.* **koŋu** ‘давам’ ~ *уйг.* **qoŋ, qod** ‘полагам, оставям’, *тюрк.* **qoŋ** ‘поставям, оставям’; *драв.* **ur** ‘ора’ ~ *тунг.* **uru** ‘ора’ = *бълг.* **ора**; *драв.* **kapp-u** ‘покривам’ ~ *кор.* **kap** ‘покривало’ ~ *тюрк.* **кара-** ‘покривам’, **kapak** ‘покривало’ (□ *бълг.* **капак, капан**); *драв.* **kān** ‘гледам’ ~ *кор.* **kjəŋ** ‘гледам’ ~ *монг.* **ken-da** ‘гледам’ (срв. *тюрк.* **kör-** ‘гледам’, **köz** ‘око’); *драв.* **eru-du** ‘пиша, чертая, рисувам’ ~ *мандж.* **niru** ‘пиша’ ~ *монг.* **žiru** ‘пиша’ ~ *унг.* **ir** ‘пиша’ (срв. *тюрк.* **yaz-** [***yar-** ?] ‘пиша’); *драв.* **kō** ‘цар’ ~ *кор.* **koŋ** ‘княз’ (срв. *тюрк.* **qan, xan**); *драв.* **nāl** ‘ден’ ~ *кор.* **nal** ‘слънце, ден’; *драв.* **kul-am** ‘езеро, море’ ~ *монг., тюрк.* **köl** ‘езеро’; *драв.* **kar-u** ‘почернявам’ ~ *тюрк., монг.* **qara** ‘черен’ и пр.

Разцветът на *прото-индската* цивилизация се пада между 2300–1700 г. пр. Хр. Нейната култура е изиграла важна роля на медиатор (или на буферна зона) между Централна и Южна Азия, като от долината на Инд дравидоезичните са проникнали навътре в индийския субконтинент, достигайки на юг включително до Шри Ланка. Приблизително по това време, към края на III^{-то} и началото на II^{-то} хил. пр. Хр., в Минусинската котловина по горното течение на Енисей, а оттам също в Южен Сибир и в района на Алтай се развила енеолитната *афанасиева* култура, познаваща вече метала и чиито създатели, за разлика от заобикалящото ги монголоидно население, са спадали към палеоевропейския тип, представлявайки вероятно най-източния клон на европейските племена в Евразия. Някои автори ги отъждествяват с предците на т. нар. *Din-lin (Ting-ling)*, които на свой ред биват свързвани с огурските и „тюрко-българските“ племена. Въпросът е доста спорен, но определено може да се твърди, че от времето на афанасиевата култура приблизително до III–IV в. от н. е. (т. е. през андроновската, карасукската, тагарската и таштикска култури) физическият тип на населението в Южен Сибир се запазва в общи линии един и същ: дългоглави хора с тясно лице и дълъг, тесен нос, като по някои от единичните гипсови маски, поставяни през първите векове на н. е. върху лицата на мъртвите, са намерени остатъци от светла коса. Към края на таштикска култура обаче типът на населението се променя. Маските започват да бъдат изготвяни свободно, а не по лика на покойния, като показват вече широко лице и нос с едва загатнати, оцветени в синьо очи, със сини или черни кичури коса и сини или червени знаци по врата и челото, пресъздаващи навярно татуировки. Това говори за проникването на нов етнически елемент в долината на Южен Енисей, който постепенно дифузирал с автохтонното население, променяйки външния му вид (черна коса и сини очи). От IV в. монголският расов тип все повече навлиза в региона, макар старите му обитатели да се запазили още дълго, давайки вероятно облика на древните киргизи, описвани в китайските и мюсюлманските персийски извори като високи белокожи хора с руса или червеникава коса и сини или зеленикави очи. В рамките на две столетия тези местни жители били вече почти изцяло асимилирани от

пришълците, които някои учени отъждествяват с ранните тюрки. По същото време с отмирането на таштикска култура в региона изчезва и т. нар. *животински стил* изкуство, характерен за голяма Евразия през бронзовата епоха. Неговото начало в Южен Сибир се свързва с карасукската култура, отделила се към края на II^{-то} хил. пр. Хр. от т. нар. *андроновска* култура (около XVII–XII в.), която е разполагала със собствена традиция в производството на бронз и е била смятана на свой ред за продължител на афанасиевата култура. Андроновските племена също са спадали към европейския тип население, което от Средното Поволжие и южните райони на Урал се разселило на запад до Днепър и долното течение на Буг, а на изток през Западен Сибир – до Минусинската котловина и Саянските планини, влизайки в контакт с неолитните дългоглави жители на Предбайкалието. През втората половина на II^{-то} хил. пр. Хр. те проникнали също в южен Казахстан и Киргизия, пораждайки множество сходни култури в Хорезм и южна Средна Азия чак до границите на Афганистан и Пакистан. Не е изключено тези етнически групи, които биха могли да бъдат свързани отчасти с ранните индоевропейци (доколкото сред андроновските племена са се формирали някои характерни по-късно за саките и савроматите специфични културни елементи, а освен това на тях е приписвано и доместицирането на коня), да са получили известни инспирации от досега си с прадравидските колонисти, но на тяхното развитие вероятно са въздействали в определена степен и древните предноазиатски култури. Във всеки случай родината на „животинския стил“, който в Южен Сибир се разпространява по време на процъфтявалата между Урал и Енисей следваща *карасукска* култура (около XII–VIII в. пр. Хр.), се търси обикновено по периферните области на съприкосновение на предноазиатските цивилизации с ранните степни култури – от една страна в Кавказ, а от друга страна на изток от него в Согдия, Бактрия и Фергана.

Второто хилядолетие преди Христа е изключително важен период в историята на древна Евразия. По това време от сливане на културите *Янг-шао* и *Лонг-шан* през XVIII в. възниква първата китайска държава *Шан[г]* (1745–1117 г. пр. Хр.), а малко по-късно една миграция от запад донася в Китай бронза и бойната колесница. Пак тогава в Америка се появяват медни изделия, близки по тип до китайските, макар в Новия свят неолитните култури да просъществували почти до съвременността. През II^{-то} хил. пр. Хр. проникналите от север в Централна и Южна Америка нови вълни преселници се смесили с местното население, а съчетаването на мотичното земеделие с изкуственото напояване породило впоследствие и първите „индиански“ цивилизации. В Средна Азия и на север от нея наред с поселенията от андроновски тип до началото на н. е. процъфтяват: *тазабагябската* култура по течението на Аму Даря; *карасукската* култура по средното течение на Енисей, в Алтай, в планинските райони на Южен Сибир, Казахстан и Монголия; *тагарската* култура (VIII–II в. пр. Хр.) в Минусинската котловина; *маймарската* култура в Алтай; *таштикска* култура (III в. пр. Хр. – IV в. н. е.) по Енисей и др., повечето от които все по-определено се свързват с алтайските народи. Далеч на запад в Европа, където от III^{-то} хил. пр. Хр. конят вече престанал да е ловно животно и с доместицирането си започнал да бъде използван за транспортни нужди, а по-късно и за езда, различните местни култури (*мегалитната* в Северна Франция и Англия; *курганната* в Германия, Холандия, Дания и Южна Скандинавия; *баденската* между Дунав и Висла; *утеницката* в Чехия, Южна Австрия, Силезия, Саксония, Тюрингия и пр.) са продукт предимно на древните европейци, като част от носителите на възникналата към втората половина на II^{-то} хил. пр. Хр. *лужишка* култура между реките Заале и Висла на юг до

Дунав и словашките планини впоследствие формирала ядрото на западните славяни, докато културата на т. нар. селища „*terramare*“ в Северна Италия по р. По и по Дунава е била навярно продукт на илирийските предци. В Източна Европа древното европейско население контактувало на север с уралските народи, създатели на т. нар. *ямъчно-гребенчатата* култура. Още през XVI–XV в. пр. Хр. разселването на древните пермски племена ги поставило в съприкосновение с носителите на андроновската култура, а обособяването на угрофините в района на Средна Волга и Кама позволило в техните езици да проникнат някои доста стари индоевропейски заемки. Отвъд Урал угрофините и ранните индоевропейци са влизали в досег с жителите на „първата алтайска прародина“, с еламо-дравидите и с някои палеоазийски племена, а на юг по Северното Черноморие между Дон и Карпатите (по-късно и в Мала Азия) се появил и първият исторически засвидетелстван „конен народ“, *кимерийците* (гр. **Κιμῆροι**, библ. **Gomēr** = *асир. Gimmirai*, кит. ***kam-miər**). Техният етнически произход все още остава загадка. Нищо не се знае и за говорения от тях език. Някои автори са склонни да допускат възможен кимерийски произход на древните българи, но за това все още липсват сериозни аргументи. Изкусително би било в името **ki-meroi** (кимери) да бъде видян „*kentom*“-индоевропейски паралел към едно „*satem*“-индоевропейско название ***sü-meroi** (шумери), още повече, че кимерийците са оставили характерната за еламо-дравидска Предна и Средна Азия черноцветена керамика, но при недостатъчното равнище на познанията ни за този народ подобни предположения са чиста спекулация. За кимерийците споменава още Херодот; в стиховете на Омир също се говори за народи, хранещи се с кобилешко мляко (*Илиада*, XIII, 3-8) и кимерийската земя, покрита с мъгла, облаци и мрак (*Одисея*, XI, 14-19). Все пак доколкото те могат да бъдат причислени към *трако-фригийския* клон на индоевропейската езикова общност, съпоставката ***k°mer** ~ ***s°mer** не е така фантастична. Някои учени смятат и предците на *тохарите* за източно разклонение на древните кимерийци, виждайки в последните било келтски родственици, било свързани с траките племена. Въпросът обаче е доста сложен и изисква допълнителни проучвания, още повече в контекста на спекулациите около предполагаемата българо-кимерийска и българо-тохарска връзка. Във всеки случай появата на кимерийците е свързана с разселването на ранните индоевропейци, а техният край под скитския напор през VIII–VII в. пр. Хр. също отразява определен етап от индоевропейската праистория.

5.

Все още не са изяснени причините, породили експанзията на нашите далечни предци, но това в еднаква степен важи и за други етнолингвистични комплекси. С подобряване условията на живот разселванията на неолитните народи напомнят плискането на вълни в коритото, наречено Евразия: от единия край (където някои групи отсядат, а след това част от потомците им мигрират) към другия край на материка и после обратно, докато се изградят по-стабилни етнотериториални формирания и вълните постепенно затихнат. Движещ фактор са могли да бъдат резките климатични промени, военно-политическият натиск над „варварите“ от страна на древноизточните цивилизовани народи, или най-често самото вътрешнодемографско развитие, принуждаващо „излишъкът“ от населението да потърси нови територии за заселване и препитание, с което от „народа-майка“ се отделяли по-млади „дъщерни“ групи. При това голяма е ролята на „техническите иновации“, улесняващи производството на храна, военното дело и

транспорта, което на свой ред благоприятствало прираста на населението. Когато неговото количество надхвърляло критичния пункт, от който по-нататък ставало невъзможно изхранването му в първоначалната родина, възниквала необходимостта от експанзия в нови територии. Там целият процес можел да се повтори, като при смесване със завареното население се пораждали сродни или междинни култури, етноси и езици, или културните постижения на пришелците бивали възприемани чрез контакт от обитателите на съседни региони, за да стимулират на свой ред тяхното собствено демографско развитие. Така вероятно *праеламо-дравидите* са внесли в Средна Азия и Китай някои аграрни технологии, занаятчийски умения и говедовъдството, упражнявайки своето културно влияние над околните по-примитивни племена, а след тях и древните *индоевропейци* са разпространили уменията си в отглеждането на коне, променяйки етническата карта на обширна територия от стария свят, преди самите те да бъдат частично изтрити или асимилирани от вълните на устремилите се в обратна посока по-млади *алтайски* народи.

Привържениците на ностратическата хипотеза обикновено визират палеолитна Предна и Мала Азия като люлка на онези племена, които образували ядрата на отделните етнолингвистични комплекси в ностратическото макросемейство. По времето на мезолита те все още не са били достатъчно обособени. Навярно най-рано (още в късния палеолит?) от общата групата се отделили носителите на бъдещите *палеоазиатски* и родствени *ескимо-алеутски* езици, които мигрирали далеч на изток към Сибир, прониквайки дори в Новия свят, докато останалите племена формирали смесена *евро-афроазиатска* праобщност, чиято постепенна дезинтеграция започнала през среднокаменната епоха. В нейните рамки на север и североизток протекло обособяването на една *праиндоевропейско-уралоалтайска* общност. На юг и югоизток тя е контактувала с *афроазиатските* племена, говорите на които породили през неолита *семитохамитското* езиково семейство, а в самия център изглежда е била разположена все още аморфната група на някои от бъдещите *азианчески* и *южно-кавказки* езици, които впоследствие щели да влязат в контакт и с *праеламодравидски*. С настъпването на „неолитната революция“ новите фермерски технологии заедно с техните носители започнали да се разпространяват от Мала и Предна Азия в четирите посоки на света, а това довело до по-нататъшна дезинтеграция на първоначалните етнолингвистични комплекси. Може би още в началото на новокаменната епоха настъпило разделянето на индоевропейско–уралоалтайските предци от бъдещите семитохамити, чиито езици са формирали самостоятелно семейство преди V⁻¹⁰ хил. пр. Хр. Приблизително по същото време, между VI⁻¹⁰ и V⁻¹⁰ хилядолетие, изглежда е настъпило и отделянето на *индоевропейската* от *уралоалтайската* праобщност; като в края на V⁻¹⁰ и началото на IV⁻¹⁰ хил. пр. Хр. е започнало разпадането на самия *праиндоевропейски* масив и по-нататъшното разграничаване на *уралските* от *алтайските* езици, за да се стигне през IV⁻¹⁰ и III⁻¹⁰ хил. пр. Хр. до дезинтеграция и на евентуално формирания се на изток в Средна Азия аглутинативен *дравидо-алтайски* комплекс.

Независимо от мястото на индоевропейската прародина (дали в Северна Месопотамия и Югоизточна Мала Азия или в Балкано-Карпатския регион, респективно в Южна Русия), разселването на индоевропейските племена, което започнало с арийските миграции на изток (около 2300–1800 г. пр. Хр.), породило редица етнически размествания в рамките на голяма Евразия. Вероятно най-рано, в края на III⁻¹⁰ и началото на II⁻¹⁰ хил. пр. Хр. отделни техни групи проникнали вече сред угрофините край Волга (т. нар. *балановски*

племена) и сред азианическото протохетско население на Анадола, където, съгласно различните хипотези, те са обитавали от самото начало, или са нахлули в полуострова през Балканите, през Кавказ, или през източните прикаспийски области. Постепенно мигрантите формирали три основни групи: **несити** (по името на гр. Несса или Нешша) в южните и югоизточни райони на Централна Мала Азия, откъдето те се разпространили на север към прахетските (хатски) земи; **палайци** (в страната Пала, бъдещата Витиня) в Северна Мала Азия, които също влезли в досег с прахетите; и **лувийци** (от Лувия в Югозападна Мала Азия), които постепенно се разселили на изток, почти едновременно с появата там на хуритите. От смесването на тези три групи с коренното хатско население през XIX и XVIII в. пр. Хр. започнала да се формира новата хетска народност, като сливането на областите Лувия, Пали и Хати в една общохетска държава породило онази малоазийска „велика сила“, която над половин хилядолетие (1650–1200 г. пр. Хр.) успешно балансираше равновесието в Предна Азия, възпирайки домогванията на Египет и асировавилонска Месопотамия за тотално надмощие в региона. През последните две столетия от нейното съществуване, когато на власт дошла династия, по-близка до йероглифното хетско писмо и свързана с него лувийски език (за разлика от неситския хетски, използващ клинописа), Новохетското царство попаднало под силно хуритско влияние.

Самите азианически **хурити** отначало обитавали планините на Арменското плато в района на Ванското езеро, където може би са дошли от Прикавказието или от Вътрешна Азия. Там те отрано влезли в досег с някои индоирански групи, проникнали в региона към XVIII–XVII в. пр. Хр., от които усвоили коневъдството. Едно от хуритските племена – **митанни** (*матиани* или *матиени*), което първоначално живеело край езерото Урмия в днешен Ирански Азербайджан, разпростряло влиянието си на запад в Месопотамия, изграждайки след смъртта на Хамурапи и рухването на старото Вавилонско царство държавата *Митанни*. Не е изключено в нея да е доминирала индоиранска по произход династия, доколкото митанийските царе имали арийски, а не хуритски имена, тяхната столица *Вашуккани* и терминът за „воин-колесничар“ (*марийанни*) са били индоирански наименования, а митанийският пантеон наред с хуритските и местните божества е включвал също арийските Митра, Варуна, Индра, Сурйя, Настиаш, Марутгаш (*инд.* Марут) и Буриаш (*гр.* Бореас). Това подсказва, че при индоиранската миграция на изток отделни арийски елементи са установили контакт с хуритите и са се присъединили към тяхната инвазия. Вероятно някои от тях са застанали начело на хуритски отреди, с които са успели да създадат свои държавици, тъй като през II^{-то} хил. пр. Хр. индоирански имена се появяват също извън Митанни.

На юг древните индоевропейци достигнали през XVIII в. пр. Хр. до Египет в състава на т. нар. „**хиксоси**“ (вероятна смесица от семити, хурити и арийци), които наложили властта си над Делтата за повече от две столетия (1710–1560 г. пр. Хр.), възприемайки по-висшата местна култура, но на свой ред въвеждайки в Египет коня и бойната колесница. Може би индоирански елементи са били включени и в състава на **каситите**, които от Загърските планини източно от р. Тигър проникнали в Месопотамия и господствали във Вавилон над половин хилядолетие (през т. нар. „Средновавилонско царство“, ок. 1595–1155 г. пр. Хр.). Към края на XIII в. пр. Хр., по времето на последния хетски владетел Шупилулиума II, заедно с източната инвазия на някои праабхазки и прагрузински групи, от запад в Мала Азия нахлули егейските племена, сред които и **ахейците**, които унищожили Троя (Илион). Други индоевропейски племена, обозначавани в асирийските извори като *източни мушки*, а в хетско-лувийските йероглифни текстове

като *муска*, сложили край на Хетската държава, разрушавайки столицата Хаттуша[ш]. Приблизително по това време от Кавказ и Прикаспието в Иран започнали да се заселват родствените *мидийски* и *персийски* племена, които с времето асимилирали местното неиндоевропейско население, изграждайки могъщото Медийско царство, а след него, през VI в. пр. Хр. и древноперсийската Ахеменидска империя.

Индоиранците отрано проникнали и в Средна Азия, влизайки в досег с по-старите земеделски култури. През втората половина на II-то хил. пр. Хр. андроновските племена достигнали басейна на Oxus и Jaxartes. Възможно е подтик за това придвижване да дало и настъпилото между 1700–1200 г. пр. Хр. застудяване на територията на Евразия и особено в Прикаспието, което влошило екологичните условия в районите, обитавани от ранните аграрни народи, защото по течението на Аму-Даря и долината на Инд например са открити следи от продължително засушаване, предхождащо вторичното им заселване. В края на XIII в. пр. Хр. както в Европа, така също в Централна и Източна Азия, е регистрирана особено силна студена вълна, която отчасти обяснява шурма на „морските народи“ на юг, по-нататъшната индоиранска миграция на изток и преместването от северен Китай към течението на р. Вей на т. нар. *джоу* или *чжоу*, положили началото на нова династия, господствала между 1111 и 225 г. пр. Хр. В степните райони този климатичен обрат довел до изоставяне на земеделието като основен стопански поминък и до преход към по-адекватното на променените природни условия номадско животновъдство, което задълго променило начина на живот на и без това мобилните племена. Допустимо е арийците да са били тези, които първи усвоили новия тип икономика, защото анализът на древната им лексика загатва за духовна култура и бит, характерни за по-късните тюрко-монголски номади. В периоди на такива раздвижвания се формират ареали със смесен етнически състав, в които при по-продължително съжителство може да се стигне до появата на съвсем нови народи и езици – обстоятелство с важно значение и при анализа на българския етногенезис. И ако до края на III^{то} хил. пр. Хр. в Средна Азия си взаимодействали еламо-дравиди с уралоалтайци от една страна и с носителите на някои азианически, кавказки, палеоазийски, а навярно и с други, вече напълно отмерели езици – от друга страна, като езиковата дифузия е създавала локални зони на все още аморфни, неспециализирали се диалекти, еднакво съдържащи в по-голяма или по-малка степен белезите на две или повече различни лингвистични семейства, то арийската експанзия на изток внесла нов елемент сред етническите взаимоотношения в региона. Навярно тъкмо през XIII в. пр. Хр. от източното Иранско плато в Хорезм навлезли новите етнически елементи, носители на хурито-арийската култура, тъй като сред имената на владетели от Хорезм се срещат и такива, характерни за Митанни. Тяхната миграция е била изглежда породена не само от демографския взрив и стремежа към завоюване на съседни земи, а и като реакция на започналото след 1700 г. пр. Хр. застудяване в северното полукълбо. Традицията най-често свързва създаването на хорезмийската държава с идването на легендарния *Сиявуш*, като анализът на „Авеста“ подсказва, че в Хорезм, около Аралско море (*Вурукаш*) и делтата на Аму-Даря е била разположена земята *Айряна-веджо*, където се заселили част от индоиранските племена, начело със своите вождове (*пати*), докато други продължили към Индия.

Не е ясна етническата принадлежност на най-ранните жители на индийския субконтинент преди заселването там на прадравиди и индоевропейци. Може би те били във връзка с древните обитатели на Югоизточна Азия, чиито езици остават извън ностратическото макросемейство. Не е изключено важно място сред тях да заемали

носителите на *сино-тибетските* и *астронезийските* езици. Ролята на последните в древността изглежда била доста по-голяма от днес, особено ако се отчете тяхното участие в японския етногенезис и съществуването до наши дни на астронезийски континентални групи. Още през първата половина на II^{то} хил. пр. Хр. харапската култура се разпространила на изток до басейна на река Ганг и на юг до Централна Индия, където се появява характерната черно-червена керамика. След 1700 г. пр. Хр. дравидите вече достигнали на север до Непал и Хималаите, на изток до провинциите Бенгал (вкл. Бангладеш) и Орисса, а на запад до провинция Махараштра. Вероятно обособяването на тамилската или южна група дравидски езици започнало преди XV в. пр. Хр. В нейните рамки носителите на същинския *тамилски* език мигрирали впоследствие далеч на юг към провинция Тамил Нанду и към северна Шри Ланка, докато говорещите на езика *канада* (или *канара*) първоначално останали в Пенджаб и Гуджарат, преди и те на свой ред да се изселят поради влошените климатични условия и арийското нахлуване.

Предполага се, че индоиранците навлезли в Северна Индия на две вълни – една мирна инфилтрация между 1300–1000 г. пр. Хр. с последвала инвазия през 1000–800 г. пр. Хр. Те проникнали в района след упадък на харапската цивилизация, причинен навярно и от продължителното влошаване на екологичните условия в долината на р. Инд, довело до обезлюдяване на харапските градове и до изселване на прадрavidите на изток и юг, където те пренесли старата си култура. Възможно е преди появата на първите арийци в граничните индо-ирански земи климатът вече да се е стабилизирал. Това е позволило на новодошлите да се заселят на бившата харапска територия, включително сред дравидоезичните групи от Пенджаб и Харяна, което обяснява смесването на двете керамични традиции (черно-червената и сивата рисувана) в Пенджаб през 1300–1000 г. пр. Хр., както и податките за високоразвитата местна неарийска цивилизация в Ригведа. Вече към началото на I^{то} хил. пр. Хр. дравидите били така отслабени, че втората и главна арийска вълна лесно ги помела и изтикала също от Гуджарат към по-южните индийски предели.

Индоевропейското раздвижване предизвикало значително разместване на етническите пластове и в северна посока, където мигрантите упражнили натиск над уралоалтайските народи. Към началото на II^{то} хил. пр. Хр. в Южна Русия вече имало определен ираноезичен елемент. По това време сред угрофините в Източна Европа от юг проникнали древноиранските *фатяновски* племена, които несъмнено оказали културно въздействие върху развитието на угрофинската общност. Нейният по-нататъшен разпад е протекъл около 1500 г. пр. Хр. с придвижването на бъдещите *мари* и *мордви* на запад. И докато индоевропейското разширяване в Европа стеснило уралското присъствие отвъд Прибалтика към Рижкия и Финския залив, към източна Скандинавия и Колския полуостров, към Волжко-Камското междуречие и крайбрежието на Баренцово море, принуждавайки нови групи да прекосят Урал и да се заселят по поречието на Об и долен Енисей, то експанзията на изток от Урало-Аралската полоса довела до изтласкване и на алтайците от тяхната „първа прародина“. Предците на тунгузо-манджурите били принудени да се придвижат покрай Алтай и Саянските планини в района на Байкал и Алданското плато, усядайки в палеоазийско обкръжение между горните течения на Лена на изток и Енисей на запад, където влезли в досег със самоедите и с местните кетски племена. Прамонголите се изтеглили от северната периферия на Такла-Макан покрай пустинята Гоби към Вътрешна Монголия и Манджурия, вклинявайки се между севернокитайските племена и най-отдалечените тунгузки групи по поречието на Амур.

Предците на тюрките ги последвали, заемайки обширна територия между южния бряг на Балхаш, Алтайските планини и Монголското плато, граничейки с тунгузи и монголи на север и изток, докато южно от тях между пустинята Гоби и севернокитайските провинции Кансу и Шанси се разположили дошлите от долината на Тарим предци на бъдещите хуни. В тази, т. нар. „втора прародина“ протекли онези етнотрансформационни процеси, които довели до по-нататъшната диференциация в рамките на голямата алтайската общност. И макар отделни нейни групи навярно останали в северноказахската степ между Урал и езерото Балхаш, така както дравидоезични „островчета“ продължавали да се срещат от Туркмения до Северен Китай, в края на II^{то} и през I^{то} хил. пр. Хр. Средна Азия вече била почти изцяло иранизирана. На изток от нея се разполагали ведическите арийци, на север номадизирали предците на скити и саки, на юг в Иранското плато набирали мощ меди и перси, а на запад се разпространила трако-кимерийската култура.

6.

Всъщност през XIII в. пр. Хр., когато започнала инвазията на „морските народи“ и в Мала Азия нахлули първите „мизийски“ племена (т. нар. „източни мушки“ или „муска“) **кимерийците** и **трако-фригийците** навярно все още са били съседи по Долния Дунав и Северните Балкани. От там в хода на започналото около 1200 г. пр. Хр. раздвижване на народи, причинено от резкия климатичен обрат и натиска на разширяващите се *илири*, те са могли да достигнат до по-късните си зони на обитаване, като **кимерийците** се изтеглили към Южна Русия, **фригийците** (т. нар. „западни мушки“ или „муса“) проникнали в Мала Азия, а между тях останал етническият масив на родствениите **дако-мизийски** и **тракийски** племена. Ето защо не е изключено непознатият ни кимерийски идиом да е бил близък на трако-фригийските езици и отчасти на древноарменски. Времето между 1200 до 720/700 г. пр. Хр. обикновено бива определяно като *кимерийски период* в историята на Южна Русия, макар още около 800 г. пр. Хр. там да е засвидетелствана и появата на нордически индоевропейски елементи, а кимерийците да оцеляват и по-късно в Мала Азия, където до средата на VII в. пр. Хр. опустошават земите на Фригия, Асирия и Урарту. Приблизително в рамките на същия период вероятно протича и едно ново народопреселение от Запад, пренесло елементи на европейските и кавказките култури чак до Вътрешна Монголия, Китай и отвъдиндийските територии на Югоизточна Азия. То се свързва с придвижването на пратохарите на изток, но доколкото е изхождало от Черноморския регион и може би е включвало също илирийски, тракийски, кимерийски, кавказки и прагермански етнически групи, е обозначено в научната литература с условния термин „Понтийска миграция“.

Предполага се, че в началото на I^{то} хил. пр. Хр. предците на **тохарите** са живеели в Северозападен Кавказ, откъдето в техния език навлезли отделни кавказки заемки. Някои автори виждат в тях източна група на кимерийците, която потеглила от северния бряг на Черно море през Волга и северното Прикаспие към Китай. Други намират връзка между тохарските говори от Куча и Агни Карашахр с илирийски, македонски, тракийски и фригийски език, сближавайки ги както с итало-келтските езици така също с балто-славянски, гръцки, трако-фригийски и арменски. Независимо от енигматичния произход на този древен народ обаче, предвожданата от него миграция е проникнала в Далечния Изток не през Южен Сибир и Монголското плато, а или на юг от Алтай през Джунгария, или от Фергана през планинските проходи в долината на р. Тарим, откъдето двата пътя се

вливат в коридора между пустинята Гоби и веригата Нан-Шан. Това навярно е същият маршрут, по който хилядолетия по-рано дравидоезичните групи са достигнали Китай. Тъкмо в тези области впоследствие се срещат двата диалекта на тохарския език, като след VIII в. пр. Хр. предполагаемата хунска прародина в Таримската долина и периферията на Такла-Макан постепенно е била заселена вече от индоевропейци. На тях и на техните потомци трябва да се припишат откритите през последните десетилетия в региона мумии с европеидни черти и съхранена руса коса, отнесени прибързано от някои изследователи към предците на древните българи. Те обаче са по-скоро останки от тохарите, които, ако съдим по стенните рисунки от Турфан, изобразяващи русокоси и синеоки люде, са запазили до средата на I^{то} хил. от н. е. както индоевропейския си език, така и своя европеиден расов тип, за разлика от мигриралите във вътрешността на страната други западни групи, които постепенно се претопили езиково и етнически в местното население.

Навлизайки в Северен Китай пришелците достигнали до пасищните райони около езерото Куку-Нор (Цингхай) и горното течение на Хуанг-Хо в провинция *Кансу*. Навярно още там или най-късно в разположената на юг провинция *Сечуан* те се разделили на няколко ръкава. Част от тях мигрирала на изток, оставяйки следа в китайското изкуство и култура; други проникнали от *Сечуан* на юг в провинция *Юнан* и североизточните отвъдиндийски земи, вкл. в Бирма, давайки тласък за възникване на т. нар. култура *Донгзон*. Тъкмо в края на IX и началото на VIII в. пр. Хр. китайските извори съобщават за постоянни нападения на западните и северозападни варвари, сред които се откроявали племената *Hsien-yün* (в това име някои автори виждат вариант на *ст.кит. *kam-miər* 'кимери'). В коалиция с тях въстаналите китайски васали успели да превземат през 771 г. пр. Хр. столицата Хао в долината на Вей-хо (Вей-шу) в провинция *Шенси*, което накарало владетелите от династията *Чжоу* да преместят резиденцията си на изток в Лоян[г], провинция *Хонан*. За разлика от Северен Китай, където отдавна съществувало старо орнаментално изкуство, а от средата на VII в. пр. Хр. се появяват и характерните драконови мотиви, на юг привнесената нова западна орнаментика, вкл. мотивът на еленовата процесия, се запазили в много по-чист вид. Там се откриват и следи от европеидни расови елементи, също текстилни образци, метална пластика, фолклорно-митологични мотиви и битови предмети, имащи своите паралели в Европа.

Разбира се, не е невероятно отделни западни елементи да са проникнали в Китай и много по-късно във връзка с разселването на ираноезичните номади. Още през VIII в. пр. Хр. *скитите* (Σκύθαι) под натиска на *масагетите* прекосяват Дон, нахлуват в областта на кимерийците и се разпростират до линията на Дунав. Възможно е това първо народопреселение на запад да е получило своя тласък от натиска на т. нар. *иседони* (Ἰσσηδόνες), които около 750 г. пр. Хр. проникнали в долината на р. Тарим и през Памир и Алай навлезли в Западен Туркестан. По времето на гръцката колонизация по северното Черноморие (VII-V в. пр. Хр.) мястото на кимерийците вече е заето изцяло от *скити*, част от които в съседство с гръцките колонии постепенно се елинизират. Други преминават през Кавказ на юг в Мала Азия, където между 654 и 652 г. пр. Хр. изтребват последните кимерийци, а до 625 г. пр. Хр. налагат властта си и над Медия. Така те се вписват трайно в историята на Източна Европа и Предна Азия, ставайки важен елемент от етнополитическата карта по периферията на цивилизования свят. На изток от *скитите* между Дон и Урал от VIII в. пр. Хр. се разполагат родствениците им *савромати* (*сармати*), отвъд тях между Прикаспието и Сър Даря продължават да живеят *масагетите*, а след Аралско море и Сър Даря на изток до Памир и Тиен-Шан векове наред номадстват *саките*,

като отделни ирански племена вероятно мигрирали далеч на североизток до гористата степ на Южен Сибир в района на Алтай и Саянските планини. Особено важна роля обаче изиграва разпространението на елинистичната култура след походите на Александър Македонски, който през 329 г. пр. Хр. достигнал до Сър Даря. Тогава Согдия и Бактрия са били включени в новата „световна“ империя и образували впоследствие Гръко-Бактрийското царство (250–140 г. пр. Хр.), чийто столица Бактра (или Балх) по маршрута на древния „копринен“ път израства като виден културен център, докато Хорезм останал встрани от завоеванията. „Тайната“ на тохарския език може да се крие и в етническата пъстрота на Александровите воители, набирани по пътя на изток от Македония и Тракия, Елада и Мала Азия, Армения, Прикаспието, Иран и Средна Азия, което по друг начин би обяснило приликите на тохарските диалекти с македонски, гръцки, трако-фригийски, арменски и дори кимерийски. Знае се, че част от тях са останали в новата си родина, смесвайки се със завареното индоевропейско и неиндоевропейско население. Хронологично тези събития стоят далеч по-близо до появата на същинските тохари и е напълно вероятно групи от западните преселници да са мигрирали покрай Памир и Тиен-Шан към долината на Тарим и Турфанския оазис, а оттам по познатия ни път и в провинция *Кансу*, където китайските извори отбелязват първата поява на тохарите. При традиционния китайски маниер на архаизиране на чуждоплеменните названия и при наслагването на податките за варварските нападения от север и запад понякога е въпрос на доста прецизна интерпретация да се определи за какво всъщност става дума – дали за дравидското разселване, за т. нар. „Понтийска миграция“ или за по-късни движения, неотбелязани в историописа.

Както в провинция *Кансу*, така още и по пътя си към Китай на територията на Средна Азия, тохарите са могли да влязат в контакт с някои алтайски и по-специално пратюркски и „хунски“ етнически елементи, оказвайки силно въздействие при формиране на тяхната култура. Така в алтайските езици са успели да проникнат редица тохарски заемки, включително такива важни обозначения, като *тюрк. altun* ‘злато’ < *тох. *antu* ‘метал’; *пратюрк. *yez* ‘мед’ < *тох. *yes* ‘злато’; *тюрк. oq* ‘стрела’ < *тох. ok* ‘остър, островрѣх камък’; *пратюрк. *qarši* ‘дворец’ < *тох. *karci* ‘дворец’; *тюрк. *qoš* ‘колиба, кошара, малка шатра’ < *пратох. *kos* ‘колиба’ (срв. *тох.Б kos.kiye, kos.ko* < **keu.s.k*, напомнящо немското *Kiosk* ‘будка, павильон’ < *и.е. *keu-*, **geu-* ‘огъвам’; срв. освен това *бълг. кош, кош-ница*, а така също *кош-ара* и *кол-иба*, имайки предвид закономерния фонетичен преход: *др.бълг. l* ~ *тюрк. š*); *пратюрк. *tör[e]* ‘почетно място срещу вратата, срещу входа’ < *тох.Б twere* < **tuere* ‘врата’ < *и.е. *dhuór* (срв. *рус. дверь*); *тюрк. kün, gün* ‘ден, слънце’ < *пратох. *kun* ‘ден, слънце’; *тюрк. yaz* ‘лято, пролет’ < *тох. *yas* ‘пролет’ (< *и.е. *ues-* ‘пролет’, срв. *рус. весна*); *тюрк. omuz* ‘рамо’ < *тох. *omso* ‘рамо’; *тюрк. ôt* ‘трева’ < *тох. *ōti* ‘трева’; *тюрк. öküz* < **höküz, *hoquz* ‘говедо, вол’ < *тох.Б okso* < **hokso* ‘вол’ (< *и.е. *[h]uk^usen* ‘бик’); *пратюрк. *keu* ‘кобила’ < *тох. *keu* ‘крава’ (срв. *тох.Б keu, kewiye, тох.А ko, ki* < *пратох. *kewi, *gewi* < *и.е. *g^uou.io* ‘говедо’) и др. Някои тюркски глаголни основи също имат тохарски съответствия, например *тюрк. bil-* ‘зная’ ~ *тох. *pel-* ‘мисля’; *тюрк. čäk-* ‘тегля’ ~ *тох. *tsäk* ‘тегля’; *пратюрк. *kele-* ‘говоря’ ~ *тох. *kele-* ‘казвам, звуча’ (срв. *тох.Б kal[u]-* ‘кънтя’, *тох.А klaw-* ‘съобщавам, казвам’ < *и.е. *kel-, kelē-* ‘викам’); *тюрк. kes-* ‘режа’ ~ *тох. *kes-* ‘режа’ (< *и.е. *kes-* ‘режа’); *тюрк. qar-* ‘ловя, хващам, улавям’ ~ *тох. *kap-* ‘ловя, хващам’ (< *и.е. *kap-* ‘хващам, улавям’; срв. *бълг. кап-ан*); *тюрк. yap-* ‘правя’ ~ *тох. *yap-* ‘правя, върша’ и др. Особено любопитни обаче са отделни съвпадения в системата на числителните имена,

като: *тюрк. tör.t* ‘четири’ и *тох. *štuer* ‘четири’ (срв. *тох.Б štwer*, *тох.А štwar* < **setwer* < *и.е. *k^hetuer*); *тюрк. beš* ‘пет’ и *тох. *pēs* ‘пет’ (срв. *тох.Б piš*, *тох.А pāñ* < **pāñs* < *и.е. *penk^he*); *тюрк. yirmi* < *yigirmi* ‘двадесет’ и *тох. *yikīmi* ‘двадесет’ (срв. *тох.Б ikām*, *тох.А wiki* < **wiki.mi* < *и.е. *uik^hmti*) и накрая *тюрк. tümen* ‘десет хиляди’ и *тох. tumane* ‘десет хиляди’ (срв. *тох.Б tumane*, *tmāne*, *тох.А tmam* < **teu-man* < *и.е. *tēu-* ‘покачвам се, прииждам, набъбвам, раста?’). Последният пример е интересен за нас с неговото руско производно **тъмникъ**, **темникъ** в значение ‘[воено]началник на 10 000 души’. Обикновено се приема, че тази дума е проникнала в руски език в резултат на монголо-татарската инвазия (от *тюрк. tümen* ‘10 000’), защото се среща в руски, но не и в по-ранните български извори. В старобългарски обаче е засвидетелствана формата **тъмь** ‘10 000’, която би трябвало да се отнесе към словното богатство на древните българи, независимо от дискусията за техния етнически произход.

Не се знае колко време (с оглед първоначалния момент на тяхното проникване в *Кансу*) тохарите са обитавали северозападните китайски предели. Във всеки случай те явно са упражнявали силно влияние над околните племена и народи, защото в края на III в. пр. Хр. техен заложник е бил дори синът на хунския *шанюй* Туман, принц Моде (или Маотун). През 209 г. пр. Хр. той успял да избяга в родината си и след като завзел властта, убивайки своя баща, се провъзгласил за shan-yü (šan-yü). С неговото възшествие започнал възходът на „източните хуни“. Предполага се, че още в края на III в. пр. Хр. новият владетел провел военна реформа, заменяйки традиционната лека конница с тежковъоръжена. Не е изключено той да е опознал нейните преимущества по време на пребиваването си при тохарите – тежката конница била характерна още за масагетите и за саките; тя станала основна ударна сила и на образуваното около 250 г. пр. Хр. Партянско царство. С нея Мао-тун предприел поредица от нападения над Китай и съседните територии, изграждайки първата „номадска империя“ в историята на Централна Азия. През 201–200 г. пр. Хр. *Hsiung-nu* разбили армията на император Као-цъ от новата династия *Хан* и сключили изгоден за тях мирен договор, съдържащ условията за ежегоден трибут, династичен брак, равнопоставеност на двете държави и постоянна граница, минаваща покрай Великата стена. По същото време, между 203 и 200 г. пр. Хр., хуните подчинили на север множество номадски племена, сред които и т. нар. *Ting-ling*, разположени в Южен Сибир между течението на горен Енисей и езерото Байкал. Когато подсигурили по такъв начин тила си, те се обърнали директно и срещу тохарите (*Yüeh-chih*, *Yüeh-čih*). В 176 г. пр. Хр. Мао-тун организирил голяма експедиция на запад и пред хунския натиск тохарите отстъпили от *Кансу* по посока на Тиен-Шан. Едно десетилетие по-късно, около 165 г. пр. Хр., те били нападнати отново от *Hsiung-nu*. След техния разгром *шан-ю* Лао-шан[г] (Ки-ок) направил от черепа на убития тохарския цар чаша за пиене (sic!), а оцелелите *Yüeh-chih* мигрирали зад „Небесната планина“, разделени на две групи. По-малката от тях, т. нар. „малки Юе-чжи“ (*Hsiao Yüeh-chih*), се оттеглила на юг в района на Хотан и по-късно преминала в Тибет, където се смесила с автохтонното население, внасяйки елементи на западната орнаментика, а навярно и познатото днес обозначение на тибетския **як** < *тох. yak-we* ‘кон’, което название може да е било получено чрез разширяване или пренос на значението, така както има и други паралели между наименованията за ‘кон’ и ‘едър рогат добитък’ (*шум. gud, gu* ‘говедо’ ~ *драв. kode* ‘говедо’ ~ *и.е. *g^hou.io* ‘говедо’ ~ *тох. *gewi, *kewi* > *kewiye, keu, ko* ‘крава’ ~ *кит. kuo, ku, ko* ‘бик’; *ke* [ma] ‘кобила’ ~ *тюрк. *keu* ‘кобила’ ~ *монг. ge’ü* ‘крава, кобила’ ~ *тунг.мандж. geo* ‘крава, кобила’; *ge* [murin], *gōn* ‘кобила’ ~ *бълг. кон, ко-била*).

Останалите тохари, т. нар. „големи Юе-чжи“ (*Ta Yüeh-chih*), на свой ред се придвижили през Джунгария към басейна на реките Или, Чу и Нарин в западната част на Тиен-Шан, където покорили някои *сакски* племена, принуждавайки другите *саки* да мигрират към Източен Памир и Кашмир в Северна Индия.

При изтеглянето си на запад „големите Юе-чжи“ навярно прекосили територията на ираноезичните *усуни* (**Wu-sun** < *ср.кут.* *uo-suən [= *A-sun], *ст.кут.* *o-swən [= *Aswal, *Asfal]?), които по това време били попаднали в зависимост от *Hsiung-nu*. Съгласно китайските извори те обитавали малка страна на запад от хуните (по версията в „Хан-шу“ живеели дори заедно с тохарите в западен *Кансу*). При хунската инвазия вождът им **Nan-tu-mi** бил убит (от *Hsiung-nu* или от нахлулите в земите му *Yüeh-chih*), докато неговият син **K'un-mo** бил чудодейно спасен от вълчица и гарван, преди да бъде отгледан в двора на хунския владетел. Впоследствие шан-ю го поставил начело на *усуните*, които допринесли за разширяване на хунската империя на запад. Когато изтеглящите се *Yüeh-chih* разбили и прогонили „царя на саките“ (*Sai-wang*) далеч на юг, окупирайки неговите територии, **K'un-mo** ги нападнал в качеството си на хунски васал. Той включил някои тохарски групи и свързаните с тях *саки* в състава на своя народ и изтикал останалите към Средноазиатска Месопотамия. Вече след смъртта на хунския шан-ю (вероятно Лао-шан, ок. 174–160 г. пр. Хр.) *усуните* отхвърлили сюзеренитета на *Hsiung-nu* и се превърнали в самостоятелен фактор в региона. През 30^{-те} години на II в. пр. Хр. те все още обитавали отнетите от тохари и *саки* земи на около 2000 *ли* североизточно от *Ta-yüan* (Фергана).

Атаката на дошлите от източен Тиен-Шан *усуни* и изтеглянето на тохарите на югозапад към Фергана вероятно са протекли около 160 г. пр. Хр. В последвалите десетилетия *Yüeh-chih* и абсорбираните от тях *саки* овладели постепенно земите по течението на Сър Даря, окупирайки южно от реката части на Согдия и прониквайки към долината на р. *Kwei-shu* (Oxus), на чийто северен бряг владетелят им установил своя лагер далеч от хунската опасност. Там ги потърсил и китайският пратеник **Čang-č'ien** (Чжан-цян), за да ги привлече в коалиция срещу хуните, но като пристигнал в края на 129 г. пр. Хр. в *Ta-yüan* (Фергана), той трябвало да иска разрешение от владетеля на *K'ang-chü* (*K'ang-č'ü*), за да продължи към страната на *Yüeh-chih*. Това говори, че към 128 г. пр. Хр., след заселването на тохарите по брега на Аму Даря, Согдия или поне близките до Фергана нейни части били във властта на *K'ang-chü* (*K'ang-kü* < *K'üng-gü*, т. е. *Кангюй* или *Кангдиз*, срв. *Kangha* в Авеста, *Kahag* в согдийски, *Kang* или *Kang-i Siyavahš* в Шах-наме, често локализирани в Хорезм). Именно „народът на *K'ang-chü*“ съгласно китайските сведения сломил заедно със *саки* и *Yüeh-chih* властта на гърците в Източна Бактрия (*Ta-hsia* или *Дахя*, *Дася*), разположена на юг от Аму Даря в днешния североизточен Афганистан. В западните извори той е определен като *Asii* (*Āsi*) или *Asiani*, името на *саките* се съдържа в названието *Sacaraucae*, а вместо *Yüeh-chih* в инвазията са споменати *тохарите*. Анализът на имената **Ās**, **Āsi** (ἄσιοι) и **Asiani** (ἄσιανοί) води към ираноезичните *алани* (срв. също *Wu-sun* < *A-sun, при което -^on може да е формант за мн. ч., добавен към основата **As**; срв. освен това и обозначението при Птоломей на *усунската* страна като Ἀσμιραία χώρα < *Asmir = **As** 'acu' + **mir** 'княз'). При някои мюсюлмански автори названието **Ās** (**Āsi**) е било използвано за кавказките *алани*. Това име е запазено по-късно при аланските потомци, осетите, в двата варианта: **Ās** ~ **Os** (*осети*) и **Yas** (*яси*, срв. също унг. **Jász**, *язиги*). Негова фонетична форма се крие навярно и в тюркското **Az** (народ, често споменаван в руническите надписи във връзка с тюркските кампании на запад; не е изключено освен това тук да се отнася също етнонимът *азери* с възможен Suffix pluralis -^or от основа **Az**;

както и самото название на Азовско море: от тюрк. **adaq** ~ *сувар.*, *вол.бълг.*, *кипч. azaq* ‘река’ > [Tana] **Azak** > **Azow**, при което преходът **-k/-q/-γ** > **-w/-v** е характерен за кипчакските и в частност за тюркския език, отразен в „Codex Cumanicus“). Ето защо в обитателите на *K’ang-chü* (или най-малкото в господстващата в страната династия) трябва да се видят *асите* като част от ранните *алани*, които тогава все още живеели югоизточно от Аралско море в съседство на *саки* и *масагети*, без още да бъдат обособени сред *сарматските* племена. *Асианите* на свой ред може би са свързани с т. нар. *усуни* и представлявали друг, източен клон на *аланските* предци. В такъв случай сведението на Помпей Трог, че те някога са били „царе“ на тохарите (*Reges Tocharorum Asiani*) трябва да се възприема или във връзка с победата на *Wu-sun* над *Yüeh-chih* и инкорпорирането сред тях на някои тохарски елементи, или по-скоро с оглед на водещото положение на *аси* (*асиани*) в *K’ang-chü*, където намерили последно убежище изтеглящите се на запад *Yüeh-chih*. Не е ясно кой всъщност е сложил край на гръцкото господство в Бактрия – дали *тохарите* с включените сред тях сакски помощни отреди, дали изместените по-рано от *Yüeh-chih* и мигриращи на юг *сакски* племена, или дошлите преди тях от казахската степ в Хорезм предци на ираноезичните *алани* – т. нар. *аси* и *асиани* (*усуни*), станали „народа на *K’ang-chü*“. Във всеки случай унищожаването на Гръко-Бактрия е протекло в хода на голямото номадско раздвижване, породено от натиска на експандиращите *Hsiung-nu*. Той в еднаква степен засегнал всички близки и далечни западни племена, причинявайки като верижна реакция поредица от взаимносвързани миграции. Навярно известна роля са изиграли и размириците в самата държава – около 175 г. пр. Хр. едно въстание в отсъствието на Деметрий, който бил тогава на поход в Индия, довело до узурпирането на властта от Евкратид. Впоследствие той трябвало да воюва с редица племена и това отслабило силите на Бактрийската държава. Сред тях наред с инди, арии, дранги и пр. се споменават и *согдите*, което подсказва, че може би още около 140 г. пр. Хр. части на Согдиана са били вече под властта на *K’ang-chü*. Това е позволило на *саките* и *тохарите* лесно да проникнат в региона, а оттам да нахлуят и на югоизток. Към 123 г. пр. Хр. *Yüeh-chih* изцяло са владеели Източна Бактрия, която занапред започнала да се нарича **Tokhār(a)** или **Toyār(i)stān** по името на самите *тохари*.

7.

От трите номадски народа, разгромили гръцкото Бактрийско царство, вероятно най-далеч на югозапад проникнали *саките* или *сакарауките* (*сакараулите*). Те се заселили на територията между Партия и Бактрия южно от Аму Даря и на запад от днешния град Мерв, но скоро попаднали под партиянска власт, когато, след 120 г. пр. Хр., Митридат II (123–87 г. пр. Хр.) предприел офанзива срещу номадите на североизток, отвоювайки части от Бактрия. Тогава *сакараулите* изчезват от историческите записи и се споменават отново едва през 76 г. пр. Хр. във връзка с възвръщането на трона на цар Синатрук. Може би отделни *сакски* групи били останали по старите си места: през I в. пр. Хр. саки обитавали земите близо до първата партиянска столица Ниша (Ниса) в района на река Теджен. Други навярно са мигрирали на юг, смесвайки се с древното *сакско* население на **Sakastān** (Seistan, Sistan ‘страната на саките’). Части от този народ вероятно се запазили сред етнически близките им *согди* или дифузирани сред *тохари* и *асиани* в Бактрия, респективно в *K’ang-chü*, където още преди завоеванията на Александър Велики живеели заедно с *масагетите* по течението на Oxus (*перс.* Weh-rōt, *изт.иран.* Wah[š]-āb > *кит.*

[k]Wei-šu^[i]). По-късно там на мястото на старите *саки* Птоломей поставя край р. Кум (< Kum-rōt) страната на т. нар. *куми* (Κ'μοι) или *комеди* (Κομῆδ'ν). Тя се простирала на изток до изворите на Јахартес и до Кашгар, където анализите на ранната династия Хан споменават княжествата *Koan-tik* и *Hiu-sun*. Техните жители били потомци на *sakume*, прогонени от „големите *Yüeh-chih*“. Вероятно тях или друга група *саки* западно от Памир имат предвид по-късните извори, когато говорят, че те изпратили през 438 г. посланици с дарове до китайския двор. В околностите на Тиен-Шан отделни *сакски* и тохарски елементи били погълнати от *усуните*, които и през I–II в. от н. е. продължавали да живеят в региона. Онези *саки*, които поели на юг, прогонени от нахлулите *Yüeh-chih*, се установили в района на *Ts'ung-ling* (Памир), а когато китайците влезли в контакт с *Chi-pin* (Кашмир), те научили, че и тамошният владетел бил също *сака*, дошъл някога от север.

Самите *тохару* (*Yüeh-chih*, в по-късните транскрипции *Goat-si*) живеели в средишните земи на назованата по тях територия, вкл. в басейна на р. Зеравшан, където се заселил един от влиятелните им родове *Gui-shuan* (*Gui-šuan*), дал името на бъдещите *кушани*. През I в. пр. Хр. те още признавали властта на асианите в *K'ang-chü*, формирайки конфедерация от 5 племена или владетелски домове, чиито имена китайските извори предават с *Hü-mi*, *Shuan-mi*, *Du-mi*, *Hi-se* и *Gui-shuan*. В първите три названия се открива елементът **mi**, свързан навярно с тохарската дума за ‘цар’ (бел.Ж.В.: тох.(а) **mok**, тох.(б) **moko** – старши). Заедно с това сред тях е била позната и титлата **hi-heu** или **hiëp-ho** (< ***ḥiäp-γəu**, ***γiäp-γəu**) ~ ***šep-ho**, **yäp-ho**, **yap-hu** < тох. ***yab-gu** ‘вожд, княз’ (от тох. ***yap** ‘правя, върша’ или във връзка с тох.А **уарау**, тох.Б **уре** ‘земя, страна’?), тъй като „Циен-Хан-шу“ (История на династията Хан) изрично съобщава, че в царството на *Goat-si* имало пет *Hiëp-ho*. Изглежда към края на I в. пр. Хр. нарастнала ролята на клана *Gui-shuan*. Неговият ябгу Хирай (Гирай) вече сечал собствени монети, макар все още да се намирал във васални отношения спрямо *K'ang-chü*. Синът му, Кузулакадфис (Кузул Кадфиз, Куджала Кадфис) обаче отхвърлил тази зависимост и обединявайки петте дома на *Yüeh-chih* основал през I в. от н. е. *Кушанското* царство (т. нар. *Индо-Скития*). Още тогава били подчинени редица партски и сакски области, вкл. Кашмир и земите на юг до горното течение на Инд, а Кадфиз I приел титлата „цар на царете, велик спасител“. При неговия син Вемакадфис (Вима Кадфис, или Кадфиз II, бел.Ж.В.: Вима Кадфис е син на Вима Такто и внук на Куджала Кадфис) *Кушана* се разширила на север от Аму Даря и на юг от Пенджаб до Бенарес (древния град Каши, днес Varānasi край р. Ганг в провинция Утар Прадеш), за да се превърне в най-голямата сила източно от Иран по времето на Канишка (I–II в. от н. е.). Тогава тя е включвала в своя състав както Согдия и Бактрия, така и почти цял Афганистан, Северен Пакистан (с кушанската столица Пуруша-пура или Пешавар, югозападно от страната **Bolor**), земите на Гандара и Пенджаб по средното течение на Инд, а освен това териториите в долината на Ганг и райони от Източен Туркестан, включително такива важни търговски средища като Кашгар, Яркенд и Хотан. По това време е установен контакт с Рим, а в Китай чрез кушанско посредничество прониква будизмът. При следващите царе Васишка и Хувишка страната продължила да бъде важен фактор в културния и политически живот на региона, но от средата на III в. постепенно започнал упадък, чиито първи признаци проличали при управлението на Васудева. До голяма степен това е било свързано и със събитията на запад от империята, където, след разгрома на последния аршакидски цар Артабан V представителят на новата сасанидска династия Ардашир завоювал през 224–226 г. почти всички партянски владения. По същото време кушаните загубили и голяма част от индийските земи, запазвайки контрол главно по

басейна на Кабул-даря. Краят на техният „златен век“ обаче настъпил с източните завоевания на персийския шах Шапур I (241–272), който около 250 г. разпрострял хегемонията си над северните кушански територии до Ташкент и Фергана, а между 254 и 262 г. овладял и по-голямата част от останалите им области, изтиквайки кушаните обратно към Аму Даря и Тохаристан. Там те установили столицата си в Балх, докато разположените на юг от Тохаристан земи били поделени между Сасанидите и възникналата през IV в. империя на Гуптите, за един от чиито владетели, Чандра, се твърди, че успял да достигне в завоеванията си до *Vāhlikā* (Балх, Бактрия). Кушаните обаче продължават да се споменават и през IV в. в историческите записи. Навярно около 350 г. те възстановили за кратко своето влияние в някои от старите си територии, докато не се наложило да отстъпят пред *кидаритите*, които, под натиска на алтайските номади напуснали Източен Туркестан и се заселили в Бактрия (преди 367 г.), а оттам и на юг към Кабул (кит. *Kao-fu*), измествайки изцяло *кушанската* династия. Но дори и след това нейното име се запазило в Согдия, където през V в. съществувал големият политически център **Kušanī** или **Kušanīya**, а впоследствие *тохарски* етнически групи (може би като управляващи прослойки) продължили да определят некитайския и нетюркския характер на специфичната култура в Куча (**Kuei-tzi**, **Kuča** < **Kušā-n** ?) и тясно свързания с нея Карашахр, или Янци.

През всичкото това време „народът на *K'ang-chü*“ (*асите* или *асианите*) сякаш отстъпва на заден план. Но с възшествието на тохарските *Кушани* настъпило раздвижване сред *саките* и *асианите* в Туркестан, което дало тласък на нова западна миграция в посока към Кавказ и Източна Европа. Това съвпада и с някои промени в климата на степната зона. Знае се, че от V в. пр. Хр. започва топъл дъждовен период, довел до повишено овлажняване на степта и стимулирал стопанското и демографско развитие на номадите, подтиквайки отделни групи да търсят нови територии за обитаване. Настъпилото в Средна Азия застудяване през III–II в. пр. Хр. на свой ред причинило експанзия от степта и не случайно тъкмо по това време *сарматите* изместили европейските *скити*. Студеният период се повтори през I–IV в. от н. е. (в Китай той е отчетен за II и III в.), което провокирало ново раздвижване на ираноезичните номади и отприщване на алтайската миграция на запад.

Всъщност още към началото на IV в. пр. Хр. *сираките*, които биват смятани за едно от *сарматските* племена, живеели дотогава източно от р. Дон, се разпространили на юг в севернокавказката област. Възможно е тяхното име (*Siraci*) да бъде съпоставено с това на *серите* (срв. *Ser*, *Sir*, *Serike*) от Източен Туркестан. Под формата *Siraku* то фигурира до келтски надпис върху шлем от II в. пр. Хр., открит на запад от Панония в района на древната област *Noricum*, което свидетелства за смесване на някои сарматски групи с келтите през следващото столетие. В средата на III в. пр. Хр. в съседство на древния град *Olbia* при устието на Днепър се споменават *Saioi* и *Saurodatae* – вероятно други предни сарматски племена, които заели местата на скитите в Понтийския регион. Второто от тези имена напомня *Σαυρομάται* (*савромати*) – гръцкото съответствие на лат. *Sarmatae* (*сармати*), интерпретирано по различен начин – от *авест.* **saora** ‘острие на меч’ (т. е. „мечоносци“), от **sau-rom** ‘чернокос’ (т. е. „чернокоси“), от **saran** ‘глава, главен, вожд’ (с това се търси паралел към т. нар. „царски скити“ на Херодот, в които се вижда първото споменаване на савроматите като превод на *авест.* **sairima**), или от **sawr**, **swar** по аналогия на *санскр.* **svarga** ‘небе’ и *иран.* **xwar** ‘слънце’ (т. е. „народ на слънцето“). Постепенно сарматите изместили напълно скитите в западната част на Евразия, разпростирайки

властта си от Карпатите до Сър Даря. Изглежда по тяхно време името на Τάναϊς (Дон) започнало да се произнася с начална звучна съгласна (срв. *осет.* **don** ‘вода, река’, *авест.* **dānu-**, **dānav-**, им. пад. **dānuš** ‘река’), доколкото на скитското **t-** може да е отговаряло **d-** в сарматските диалекти. Вероятно през II в. пр. Хр. най-западно в сарматския масив между Дон и Днепър било разположено племето на *язигите*, следвано от това на *роксоланите*, докато на изток от тях по посока към Аралско море обитавали т. нар. *аорси*. И трите групи по един или друг начин са родствени на по-късните *алани* – те съгласно гръцките извори първоначално спадали към сарматския племенен съюз, който до 50^{-те} години на I в. от н. е. се наричал *Aors*. Връзка се открива и в названията на самите племена. Името на ираноезичните *язиги* например е свързано с това на *ясите* в Кавказ (**Yas** < **As**) и се запазва до късно в *унг.* **Jász** и произлезлите от него топо- и антропоними, включително в названието на румънския град **Jași** (получен от **Jaszia** чрез бягството в Молдавия на влашкия воевода Богдан). Името на *роксоланите* (**Ρωξολανοί**, **Rhoxolani**) се тълкува чрез *иран.* **ruks**, **ruxs** ‘блясък, сияние’ (срв. *лат.* **lux**, *н.перс.* **raxš**), т. е. „**Ruxs-Alani**“, интерпретирано като ‘блестящи алани’ или като съчетание на двете етнически названия „**Ruxs** + **Alan**“. На него съответстват формите ***Ruxš-Ās** или **Duxs-Ās** (така Ибн-Руста назовава водещото сред четирите големи племена на кавказките алани), **Ruxs-Aza** (име на една принцеса в осетинския фолклор), споменатите от Йордан („*Getica*“) племена **Rogas** (Roc-As) или **Rokas** (Rok-As), покорени от Hermanarich, както и името на хунския вожд **Rugas** (Rug-As), който през 434 г. бил обсадил Константинопол. Първият елемент на тези композити (Ruxs-Alan и Ruxs-As ~ Duxs-As) се среща самостоятелно под формата **Tu□s** като име на народ сред тюрк[ют]ските племена, намиращ се западно от Ъсък-Кьол, т. е. на територията на древната *K'ang-chü*. Той се споменава още през IV в. преди появата на самите тюрки, поради което би могъл заедно с Duxs-As (или Ruxs-As) да бъде смятан за остатък от ираноезичните номади. Повече проблеми създава названието *аорси*. Името на един согдийски княз от предтюркския период на Средна Азия е предадено като **Arsila** (Αρσίλας), което бива тълкувано чрез **arsi** (название на народ) + *тох.А* **wla** ‘княз’, а в древнотюркските надписи се говори за племенния съюз **Toquz Ārsin** ‘деветте *арси*’. Изказано е предположението, че *арсите* са спадали към *Yüeh-chih* и може би заедно с тях мигрирали от западните части на *Кансу* към Туркестан. Същевременно за аланите е познато и названието **Alanorsi** (< Alan-Ārsi или Alan-Aors). Втората му съставка (Ārs ~ Aors) прокарва мост между *арсите* и *аорсите*, чието име според Страбон и Птоломей е било най-ранното название на *аланите*. Китайските извори споменават страната на този народ като *Yen-ts'ai* и тъкмо нея впоследствие те наричат *A-lan*.

През II в. пр. Хр. *сарматите* все повече изместват *скитите* от техните земи по Северното Черноморие и Долни Дунав. Това съвпада с настъпилото застудяване в степния регион на изток от Дон и Прикаспие. Голямото тяхно раздвижване обаче започва в края на II в. пр. Хр. с миграцията на *роксоланите*. Към I в. пр. Хр. те вече заели понтийските степи между Дон и Днепър, изтиквайки *язигите* на запад към р. Дунав. Впоследствие с проникването на *аланите* (*аорси*) в Приазовието *роксоланите* са били принудени да се преселят още по на запад. Около 62 г. от н. е. те достигнали земите по Долни Дунав, а *язигите* се преместили по средното течение на реката към района на Тиса и в Панония. По-късно в Средна Европа вероятно се появявали и други сарматски племена. С тях е дошъл обичаят на изкуственото деформиране на черепа. Той е бил широко разпространен в евразийската степ от Причерноморието до Куча, бил е познат и на Кушаните, ако се съди по изображения върху монети на Кадфиз I и по намерени в Кашгар керемиди, срещал се е

също в Приуралието, край р. Кама и в Западен Сибир до VIII в. от н. е. във връзка със сарматското разселване, но се е наложил сред хуните и германите в Европа главно под алано-сарматско влияние.

Първоначалният тласък на всичките тези движения трябва да се търси в земите на *аорсите*, чиито основни маси до 50^{-те} години на I в. от н. е. са живеели на изток от Кавказ и останалите сарматски племена – както в северния Прикаспийско-Аралски регион, така навярно и по южната периферия на Казахската степ, в страната *Yen-ts'ai*, граничеща на югоизток с *K'ang-chü*. Знае се, че в определен период „народът на *K'ang-chü*“ (асите, асианите) е контролирал не само Согдия, но и страната *Yen-ts'ai*, поради което не е изключено отделни групи *аси* да са проникнали освен на север към Саян (там в съседство на киргизите се споменава като вероятен техен потомък народът **Az**), така също и на запад сред *аорсите*. Техният племенен съюз започнал да се разпада около 30^{-те} – 50^{-те} години на I в. от н. е., когато в източната част на степта е протекла консолидацията на *аланите*. Би могло да се предположи, че тези непроучени събития стоят в някаква връзка с възраждането на *Yüeh-chih* – тъкмо по това време Кузул Кадфиз положил началото на Кушанската държава, отхвърляйки хегемонията на *K'ang-chü*. Това говори за отслабване на *асите* или за конфронтация с тях, завършила с тяхното поражение, поради което е напълно възможно части от управляващия им род да са мигрирали на запад, предявявайки претенции за върховенство над подчинените някога на *K'ang-chü* племена от *аорския* съюз. Както е обичайно в подобна ситуация онези групи, които били по-тясно свързани с предишната номадска династия, след нейния евентуален разгром потърсили спасение в бягство, изтегляйки се към съседните райони, където изтикали (или се смесили с) местното население, докато останалите племена признали доминацията на претендента, формирайки ново обединение, носещо неговото име. Така от средата на I в. от н. е. на територията на *аорсите* възниква племенният съюз и впоследствие „етнически масив“ на *аланите* (*аси*). Затова може би не е случайно, че мюсюлманските автори използват за по-близките до тях кавказки алани и старото (в случая династично?) название **Ās**, **Āsi**, наред с другото им (общонародно?) име **Alan**, което чрез присъщото в иранските езици редуване на **l ~ r** се свързва с **Arya**, **Aryān** ‘арийци’ (> **Ērān** ‘Иран’) и с осетинското наименование **Iron** (наред с **Ās** > **Os** ‘осети’ и **Yas** ‘яси’). Съгласно Абу-л-Фида (XIV в.) *асите* и *аланите* живеели един до друг, но в общи линии мюсюлманските извори употребяват двете названия като взаимозаменяеми термини за кавказките алани.

Появата на *аланите* през I в. от н. е. представлява поредната фаза от скито–сако–сарматските миграции в степта. Китайските извори споменават на територията на аланския племенен съюз три страни – *Yen-ts'ai*, *Yen* и *Liao*, разположени между *K'ang-chü* и *Ta-ch'in* (черноморските римски провинции), като името *A-lan* по-късно измества това на *Yen-ts'ai*, т. е. тъкмо там ще да се е наложило за пръв път новото племенно име. *Yen* и *Liao* вероятно са граничели на север с гористата зона, защото населението им е произвеждало кожи, докато *Yen-ts'ai* се простирала на юг към Аралско море – там на мястото на някогашните саки се намирал един от старите алански центрове, а в по-ново време край Аму Даря е познато туркменското племе **Alan**. Родствени на *аланите* племена обаче живеели и далеч на североизток – река Об например (< *иран.* **āpi**, **āp**, **āb**, **āb**, **ob**, **āβ**, **aw**, **av** ‘вода’) е била обозначавана също като **As** (**As**, **Oas**, **Ēs** < *авест.* **āfš** ‘вода’), освен това съществуват паралели при орнаментиката между находки от поселищните райони на *алани* и *усуни* (*Wusun*), както и сходство с религиозното изкуство на *индоскитите*, които също като *аланите* са почитали Бога-Конник.

Още през I в. от н. е. аланите (*гр. Αλανοι, лат. Alani ~ Halani, кит. A-lan*) проникнали на запад. Съгласно иранската традиция, синът на Кай Виштасп, Спандият, се бил сражавал след 36 г. от н. е. с кавказките алани. Има сведения, че през 72–74 г. и по-късно през 134–135 г. алани са нахлували през Кавказ в Иранското плато. Захарий Ретор ги споменава около средата на VI в. като съседи на сабирите, бургарите, куртаргарите и други севернокавказки народи. Според Ибн-Руста те се състояли от 4 големи племена, водещото сред които било **Ruxš-As (D. s-As)** – от него произлизали царете и благородниците на кавказките алани, като паралелно се говори и за племето **Tuval-As (бел.Ж.В.: двали, дуласи или Дуло)**. Царят им носел титлата **bġ'yr (~ bġ'tr < bayātur)**. Към това се присъединява информацията на Гардизи (XI в.), че царят на аланите, чиито владения се простирали на 10 дни път от Дербенд, е бил християнин, докато целият му народ се е състоял от езичници – идолопоклонници.

През 370 г. хунската инвазия на запад застигнала аланите, сложила край на господството на ираноезичните номади в степта и отприщила европейското народопреселение. Някои алански групи мигрирали на север, достигайки поречието на Кама и пренасяйки в региона алано-сарматските традиции, включително и обичая на изкуствената черепна деформация. Други били инкорпорирани сред хуните, така както и редица германски племена. Заедно с тях или бягайки пред нашествениците те се насочили на запад, където ок. 400 г. аланите се споменават редом с вандалите и квадите по долното и средно течение на Дунав, включително в Панония и Норикум. През 406 г. те прекосили Рейн и се заселили като римски съюзници в Галия, присъединявайки към себе си и бургундите. Там аланите преминали към уседнал начин на живот и за около две поколения се християнизирани. Вероятно на тях се дължат азиатските мотиви, в т. нар. аквитански стил, а името им се запазило в названията на редица селища като Les Alain, Allainville, Allainville-en-Beuce, Allains, Orleans (в северозападна Франция между Париж и Атлантика) и Alaign, Alnacianum, Lanet, Alan, Lanzac, Aleina (в югоизточна Франция между Тулуза и Средиземно море). През V в. аланите участвали в генезиса и на баварите (Bavarii), които от намиращата се според преданията някъде в Панония област Vaia се преселили около 500 г. на север от германските Алпи в днешните северозападна Австрия и в Бавария (Bayern). Произходът на този народ не е напълно изяснен. Навярно той е включвал части от различни по-стари племена. Може би етническото ядро са образували квадите от предишния свебски (швабски) съюз, но към тях са се присъединили също отломки на маркоманите, аланите и други германски и негермански етнически групи. Не е изключено сред тях да е имало и древни български елементи, защото според едно сведение управляващият баварски род **Balger** е идвал от изток, където е „бил известен в земите северно от Индия още по времето на Астиаг и Кир“, а и по-късно след размириците в Аварския каганат и нереализираната претенция към престола на Баян, българите най-напред потърсили убежище в Бавария.

Великото народопреселение е период, интензивирал и процеса на формиране на онези етнически ядра, от които възникнали трите големи племена *венети, анти и склавини* (така Йордан, „Getica“, гл. 23), смятани за предци на западните, източните и южните славяни. В историческата книжнина то съвсем условно се свързва с появата на хуните. Преселвания на народи обаче е имало и преди това. Ето защо хунската инвазия следва да се разглежда само като поредната тяхна фаза, с която в Европа започват да навлизат и представители на урало-алтайската общност. Ако би трябвало да се търси някакво начало на етническото раздвижване, то може (също така условно) да се отнесе към първата

исторически засвидетелствана западна миграция в Евразия, когато през VIII–VII в. пр. Хр. скитите нахлули в земите на някогашните кимерийци. По времето на техния разцвет през V–IV в. пр. Хр. славяните все още не са съществували, въпреки всички опити за датирание на хипотетичния „славянски праезик“ към I^{то} хил. пр. Хр. и за свързване на отделни народи, описани от Херодот на територията на Полша и Русия, със славянски племена. Балто-славянското езиково единство се е запазило вероятно до 500 г. пр. Хр., а и след неговия разпад, когато част от носителите му се установили между Карпатите и средното течение на Днепър, те все още не били оформени като „славяни“. Отделни учени въобще поставят под въпрос представата за някакъв „праславянски народ“, от който по-късно се развили различните славянски етноси. Едва през V в. от н. е. в Средна и Източна Европа са засвидетелствани раннославянски археологически култури, а в писмените извори славяните се появяват чак през първата половина на VI в. По това време в Средна Европа се споменават *венетите* (*венеди* или *венди*, наречени така по името на древните *венети*) и свързаните с тях *склавини* (или *склави*), които през аварския период се разселили към Балканите, докато източно от тях, между Днестър и Днепър, са били разположени родствениците на венетите *анти*, чийто генезис е протекъл под силно ирано-сарматско (аланско) влияние, отразено дори в самото им название.

Отдавна е изказана мисълта, че наред с вътрешноетническият развой една от главните причини за разграничаване на балти от славяни, а и на самите славяни помежду им, може да е бил някакъв „външен тласък“. На първо време това е вероятно проникването на скити, сармати и алани в Източна и Централна Европа, последвано от ролята на българите, хуните и аварите. Навярно трябва да се съпоставят отделните миграции от изток с формирането на трите славянски групи. Тогава по-ясно ще се отчете, дали т. нар. източни славяни не са продукт и на алано–българо–хунското (впоследствие – хазарското и тюркско) влияние върху индоевропейските и уралски племена в граничните на степта зони, за разлика от западните славяни, при които аваро–германското въздействие е било далеч по-силно. Във всеки случай славянските езици показват по-голямо сходство със северноиранските диалекти и въобще с „арийския“ клон на индоевропейската общност. Подобно на индо-иранските езици и балто-славянските принадлежат към т. нар. „*satem*-група“, откъдето следва, че техните носители са живеели продължително време в контакт с ирански племена. Това е карало отделни автори да смятат, че славяните последни са напуснали общата европейска прародина, изтикани от някаква вътрешноазиатска миграция на народи, породена от строежа на Великата китайска стена. Други определено говорят за загуба на характерни индоевропейски черти в славянските езици, дължаща се на т. нар. „исторически парадокс на славяните“, чиято предистория е протекла в зоната, обитавана от ранните индоевропейци, докато при своето формиране те се озовали под влиянието на угрофински и степни номадски (ирански и алтайски) племена. През V в. пр. Хр. Херодот изброява на север от Скития народи, които биха могли да се свържат с угрофините: *ῥονδροφάγιοι* (мордви), *Βουδσοί* (вотяки), *ἰύρκαί* (угри), *Θυσσαγέται* (вогули), *Μελάγυλοι* (черемиси). Те явно са граничили на запад с още неразчленената балто-славянска общност, взаимно влияейки си в езиковата сфера. След като по-късно част от предците на бъдещите славяни се придвижили към Днепър, техните контакти с угрофините станали по-интензивни. В Източна Европа обаче те попаднали в съседство (и дори се смесили) със скито-сарматските елементи. Това обяснява както славяно-иранската езикова близост, така и наличието на индо-ирански паралели с езическите вярвания на ранните славяни (срв. например *слав.* **Сварогъ** и *санскр.* **svargá-** ‘небеса’, **sūrja** ‘слънце, Бог-Слънце’ < ***svar-**

sūr- ‘небеса, слънце’ = *авест.* **hvar-**, *пехл.*, *н.перс.* **xwar-/xor-** ‘слънце’; *слав.* **Хърсь, Хорсь** и *авест.* **hvare-xšēta** ‘ярко светещо слънце’ [> *н.перс.* **xoršīd** ‘слънце’]; *слав.* **Стрибогъ** и *иран.* ***srī-baga** ‘могъщ бог’ ~ *инд.* **Śrī-dēvī** и пр.; самото славянско обозначение за божество [*ст.ц.сл.* **богъ**] е тясно свързано с *др.иран.* **baga-**, *санскр.* **bhaga-** ‘даващ, даряващ’, противно на другите индоевропейски езици, които в тази функция използват варианти на думата ***deiwos** > *санскр.* **dēwa-**, *авест.* **daēva-**, *гр.* **θεός** [срв. Зевс], *литов.* **dėvas**, *ст.прус.* **deiwis**, *ст.урл.* **dia**, *гал.* **dēvo** и т. н., придобили при иранците и славяните коренно противоположното значение на ‘зли духове, демони, диви’). Когато впоследствие в региона се появили и алтайските народи, те оказали достатъчно силно влияние върху формиращите се славянски племена, което променило дори структурата на техния индоевропейски език.

Така през първите векове от н. е. в Европа протичат онези трансформации, които постепенно оформят новата етническа карта на континента – един процес, определен понякога като „раждането на същинска Европа“. В неговия ход биват погълнати останките от доиндоевропейското население (срв. например *сванитите* в Средна Европа и *сванетите* от Кавказ; срв. и *баските*, намиращи се на хиляди километри от своите най-близки родственици), изчезват също античните и ранносредновековните индоевропейски племена, инкорпорирани в състава на новите народности, които в Средна и Източна Европа включват освен това уралски и алтйски елементи. С още по-голяма сила този процес се проявява на територията на евразийската степ, където липсата на естествени защитни прегради и постоянното придвижване на номадите води до повече или по-малко трайни смесвания между различни по произход етнически групи, а освен това ги поставя във връзка с уседналите градски общества, откъдето „конните народи“ възприемат и препредават културни елементи на някогашните древни цивилизации. И ако до появата на индоевропейците степта е била обитавана от народи, спадащи към несъществуващи днес етнолингвистични групи, към древното хетско–иберийско семейство или към праеламодрavidите, образувайки на места локални смесвания с праиндоевропейци, прауралоалтайци, а може би и с представители на сино–тибетския комплекс, то към началото на новата ера тя вече е била заета от ираноезични. Особено голяма роля при това изиграва западната миграция на скитите, които ако не изцяло, то поне в рамките на управляващото племе или клан са говорили на ирански език. Някои учени са склонни да предполагат възможното наличие сред скитите и на праалтайски етнически групи, което би обяснило по-лесно проникването в тюрко-монголска среда на елементи от скитската култура (т. нар. „животински стил“; монолитните антропоморфни изображения, познати по-късно като „каменни баби“; характерните „тамговидни“ родови, занаятчийски и пр. знаци за притежание или предпазване, част от които имат паралели в източноевропейското и централноазиатското „руническо“ писмо; използването на напитка от кобилешко мляко и т. н.). В противоположния край на Евразия, където развитието на Китай до голяма степен е било стимулирано от поредица външни „тласъци“, в тях наред с прадрavidските и индоевропейските елементи са участвали навярно и праалтайски (пратюркомонголски) племена от север. Тук не става въпрос само за предполагаемия некитайски произход на Дванадесетгодишния календарен цикъл, за типа керамика и орнаменталните мотиви или за появата на коня вероятно още в културата *Лонг-шан* през II^{то} хил. пр. Хр. Самата представа за естеството на царската власт при тюрките и техните предшественици показва сходства с имперската идеология на Китай. Те може да са породени от симбиозата между двете култури (конно-номадската и китайската) или да са продукт на частично въздействие

от север, доколкото и за вярата в небесния бог T'ien (Ti) се предполага да е била привнесена някога в Китай. Съществува мнение, че още династията Ся (*Hsia, Hia*), извлечана от нейния митичен основател *Yü* или *Yao* (около 2205–1776 г. пр. Хр.?), е била свързана с появил се от Вътрешна Азия праалтайски народ, който почитал небосвода в образа на *T'ien* или *Ti*. Впоследствие в епохата *Шан* (1766–1122 или 1745–1117 г. пр. Хр.) на негово място встъпва *Shang-ti* като небесен бог на аграрната култура по източното крайбрежие на Китай. Имперският култ към небето (T'ien) обаче определено се свързва с династията *Чжоу* (ок. 1111–225 г. пр. Хр.), която или сама е имала алтайски произход, или е била поддържана от алтайски и други номадски елементи, доколкото за 4-сричковите форми сред най-старите владетелски имена от тази династия се предполага алтайска етимология. Влиянието на животновъдните номадски култури от Вътрешна Азия върху живота в древен Китай проличава също в подчертаното бащино право (патриархат), култа към предците, извършването на животински жертвоприношения (от времето на *Шан-Ин*), половата екзогамия, стриктно спазваното право на първородство (при *Чжоу*) и пр.

Когато в североизточната периферия на евразийската степ се появяват номадски племена и обединения, определено отнасяни към алтайските народи, те включвали в своя състав и ираноезични елементи. Още по времето на таштикска култура в Южен Сибир независимо от настъпилата промяна в расовия тип на населението неговите стари европейски черти се запазили в облика на древните киргизи. А ако някои китайски извори през VII в. от н. е. определят *Wu-sun* като „предци на всички *Hu* с червена брада и сини очи“, те вероятно визират не само автохтонните ираноезични и тохарски-говорящи жители на Източен Туркестан, но също и уседналите там и смесили се със старите му обитатели алтайски етнически групи. Известно е, че *Hsiung-nu* са възприели от иранския номадски свят редица културни постижения, инкорпорирайки на запад в своята „империя“ отделни негови елементи. Така сторили и унаследилите ги в степта *жуан-жуани*, в които обикновено се търси източния паралел на европейските авари. В още по-голяма степен това важи за древните *тюрки* (T'ü-küeh), излезли на историческата сцена едва през VI в. от н. е.

Напоследък започва да си пробива път мнението, че самото име **Türk** е имало ирански (хотано-сакски) произход. През 1987 г. авторът на тези редове допусна възможността названието да е било образувано чрез колективния суфикс **-ok**, добавен към основа ***t^or** (също ***t^ol** ~ ***t^on**), т. е. ***t^or**-[**o**]k > **t^or**-k (**tür**-k, срв. унг. **tör-ök** ‘тюрки, турци’), при което праформата ***t^or** би могла да се проследи също в географското понятие **Turan** и в названието на Арпадовия род **Turul** като отзвучи от един по-ранен етнонимичен вариант **tur**. Доста преди това са правени опити за отъждествяване на *тюрките* тъкмо с познатия от Авеста народ *тур* или *тура*. Изглежда чрез името **Tura** са били обозначавани общо степните племена, разположени между Каспийско море и Сър-Даря, за които е използван епитета „с бързите жребци“. **Tura**, както и **Dahu** (*даху, дасу*), са били врагове на авестийския народ. Ето защо впоследствие **Turān** ‘страната на *турите*’ (това име като географско понятие би могло да произлиза от генетивната форма на *Tura* – *Turānum*, по аналогия на н.перс. *Īrān* < ср.перс. *Ērān* ‘страната на *ариите*’, което се смята за производно на *Airyānum* – род. падеж от *airya, arya* ‘ария’) се превърнал в страна на злото и мрака, обител на Ахриман. Трудно е да се прецени дали някога името **Turān** не било схващано и като иранска множествена форма от **Tur** (т. е. *Tur-ān* ‘*тур-и*’). През XIX век в долината на река *Кугат* югоизточно от Кабул е отбелязано афганското шиитско племе **Turi**, чието име напомня това на **Tura** от Авеста. Анализът на изворовия материал показва, че някога

земята на *турите* (**Tur**, **Τουριοῦα**, **Tūrān**) се намирала в съседство на Хорезм – родината на Авеста (*Airyanem waeḡo*). От това отделни изследователи допускат възможността **Tur**, **Tura** или **Tūirya** да е било самоназванието на народа, който гърците според живеещия край Аралско море негов клон наричали със „скитската“ дума *Μασσαῦεταί* ‘рибоядци’.

Не само етнонимът обаче, но и династичният род на тюрките, **A-shih-na**, изглежда е бил с ирански произход и това би обяснило възприемането на иранско название за оглавяваното от него племе. *Chou shu* („История на [северните] Чжоу“, 557-581) смята тюрките за откъснал се клон на *Hsiung-nu*, спадащ към клана **A-shih-na** (**A-ši-na**), а според *Sui shu* („История на династията Суи“, 581-619) тюркските предци от племето **A-shih-na** са живеели в P’ing-lian (провинция *Кансу*), откъдето след нанесеното в 439 г. от китайците поражение на хунския клан *Chü-ch’ü* (*Cü-č’ü*) били избягали при *жуан-жуаните* в Алтай. Легендата свързва появата на **A-shih-na** с чудодейно спасеното от вълчица дете, което единствено оцеляло, захвърлено край „Западното море“, след като племето му било изтребено. Това напомня отчасти генеалогичния мит за произхода на усуните (*Wu-sun*), чието име ***A-sun** е сходно на **A-shih-na** (**A-ši-na**). По-късно вълчицата се преселила в „планината на север от Као-č’ang“ (Турфан), т. е. някъде в източен Тиен-шан, където в една пещера родила 10 момчета. В почит към майка си те винаги поставяли на входа на своя лагер знаме с вълча глава. Един от синовете на вълчицата се оженил за жена от местното население на Източен Туркестан (според друга версия предводителят на второто поколение потомци на вълчицата е имал две съпруги, едната от които била от „местните жени“) и от този брак се родил **A-shih-na**, който съгласно племенния обичай възприел фамилиното име на майка си (*sic*). Тъкмо неговият род е предвождал 500-те домакинства, които мигрирали до *жуан-жуаните*, заселвайки се в югозападен и южен Алтай. Там те се проявили като добри ковачи и оглавили племенния съюз, наречен впоследствие *Türk*. Доколкото *T□u-küeh* се появяват в китайските записи от 542 г. (три години след това е регистрирано пратеничество на западните *Wei* до тях, което говори за нарастналата им мощ дори като подчинени на *жуан-жуанския* каган) то възникването на тюрките като народ, формиран от клана **A-shih-na**, може да се отнесе в последната половина на V в. В средата на следващото столетие **A-shih-na** вече е било название на царуващата династия в Тюрк[ют]ския каганат, съпровождащо личните имена на кагана и неговите родственици. То се среща само в китайските текстове (реконструирана транскрипция: ***ā-ši-nā ~ *a-ša-nā**), но не и в древнотюркските надписи, което би могло да означава, че там названието на господстващия клан е било навярно предавано чрез някаква друга дума. Анализирайки възможните етимологии, вкл. тази на Х.-В. Хаусиг (от *др.перс. axšaēna* ‘тъмнооцветен’), Сергей Кляшторни припомня, че произходът на името води към Източен Туркестан, където е съществувал цветови символизъм в царската ономастология (например господстващият клан в Куча бил наречен „бял“ – *тох.А kutsi*, *санскр. aryuna*), поради което обяснява **A-ši-h-na** чрез *содг. əxsəynək (əxsānē)* ‘синьо, тъмно’, *тох.А āśna* ‘синьо, тъмно’ и най-вече чрез *хотан-сак. āxseina ~ äššena ~ äššana* ‘синьо’. Това го кара да види в самообозначението на древните тюрки, **kök-türk** ‘сини [небесни] тюрки’, търсения паралел към **A-shih-na** ‘син’, още повече, че фразата **kök türk** от орхонските надписи би могла да се превежда и „the Köks and Türks“, „**A-shih-na** и тюрките“, отнасяйки се до тюрк[ют]ския династичен род и отразявайки двойната природа на самия племенен съюз. Три десетилетия по-рано същият автор бе допускал възможна връзка между **A-ši-h-na** и сакската дума **āšana** ‘достоеен, благороден’ – една етимология, която сега той изоставя, защото в китайската втора сричка гласната можела да бъде само **i** или **ə**. Ако се отчете

обаче обстоятелството, че синото в китайската и алтайската цветова символика е свързано с Изтока (източната провинция на Китай *Шан-тун*[2] е била наричана *Ās'ing-čou* 'синята провинция'), а тази небесна посока тюрките смятали за благородна и свещена, то не е изключено тук да е налице припокриване или разширяване на семантиката на изходната лексема.

Предполагаемият смесен *сакско-алтайски* или евентуално *усуно-алтайски* произход на тюрк[ют]ите се отразява в техния бит, религия, социална структура, запазена терминология и дори във външния им вид, в който монголоидният расов тип (особено в западната им поселищна област) съвсем не е бил така преобладаващ, както си го представят някои български автори. С разрастването на тюркската империя на запад, а и по-късно с проникването на нови и нови тюркски групи в Средна Азия и Източна Европа са били „погълнати“ редица ирански и въобще индоевропейски елементи, които след своята езикова тюркизация са обогатили разнообразието на алтайската етнолингвистична общност. Така русите и синеоки древни киргизи са се превърнали с времето в тъмнокош тюркски народ с подчертани монголоидни черти, тюрки станали и узбеките – потомци на старото население от Бактрия и Согдиана, като само отделни етноними (*Sir, Az* и пр.) напомняли за старото иранско надмощие в степта. Ето защо съвсем не е странно, че описанието на Херодот за придвижващите се скити с техните яздеци мъже и разположените върху талиги жени, деца и имущество прилича на онова, което ни е известно за далеч по-късните кумани и печенези. Не ни изненадва също, че и тюрките, подобно на древните арийци, са почитали небесния свод като неантропоморфизирано най-висше божество, комуто са принасяли жертвени животни (включително кон) и особено „първаците“ през пролетта – „сезонът на реколтата“ за пастирските номади. Тюрките са тачели великата мощ на природата (слънце, луна, гръмотевица, мълния) подобно на своите ирански предшественици; почитали са Земната богиня-майка, олицетворявана от Yer-Sub (земя-вода); имали са свои „свещени места“ с намиращите се на тях скали, потоци и пещери; притежавали са силно изявен култ към предците; смятали са Изтока за свещена посока и подобно на иранските народи са развили епичния фолклор, прославящ подвизите на героите. От индо-арийците навярно са възприели също и почитта към огъня не само при трупозгарянето, но вероятно и с неговото култово-магическо предпазващо значение – когато византийските пратеници попаднали на траурната церемония по погребението на тюрк[ют]ския владетел, те трябвало да преминат през очистващата огнена стена. Дори характерният за алтайските номади **кумис** (и технологията на неговото производство) има своя предшественик в иранската слабоалкохолна „медена“ напитка от ферментирало кобилешко мляко, наричана в *санскр. surā*, в *авест. hurā* – термин, който впоследствие започнал да означава също оризово и плодово вино. Той обаче е проникнал и сред урало-алтайските езици, където срещаме шаманистичното понятие ***sur** 'психическа сила' и *тюрк. sira* = *тур. şıra*, *бълг. шира* 'гроздов сок, леко сладко вино', *чув. sara* 'шира, бира' > *остяк. sar*, *вогул. sor* и пр. На свой ред **кумисът** в известен смисъл представлява аналог и на славянската медовина – етимологията на тази дума би могла да се извлече от ***ku** (< ***keu**) 'кобила' и ***mis** (< ***med**, срв. унг. *méz*) 'мед'. Първата съставка на съчетанието напомня *монг. ge'ü* ~ *тюрк. *keu* 'кобила' (< *тох.Б keu*, *тох.А ko* 'крава'), докато втората би могла да отразява вариант на *и.е. *mel-i-th* или **medhu* 'мед', *авест. mađu* 'мед, вино', което чрез субституцията на **m** ~ **b** и на **l** ~ **r** се свързва с *тюрк. bal* 'мед' и с *тюрк. и монг. bor* 'вино' = *др.бълг. bor-a-n* 'вино' > *унг. bor* 'вино' и *кипч. boz-a* 'боза'.

Ирано-алтайските взаимопрониквания са оставили дълбоки следи в старата тюркка

култура и това проличава не само в използваното от тюрките „руническо“ писмо, отделни графемни от които имат своите съответствия в разпространените по северното Причерноморие, на Балканите и в Средна Европа сармато–алански, български и пр. тамгоподобни знаци. Паралели се откриват също в митологичния комплекс на индоевропейците и тюрките. Колкото и да са различни помежду си например легендите за произхода на *усуни* и *тюрки*, те съдържат общия мотив за спасеното от вълчица дете. Вълкът е заемал особено място в светогледа на ранните алтайски и индоевропейски народи – те еднакво са вярвали в способността на отделни люде да се превръщат във вълк. Тюркската дума *börü*, *böri* ‘вълк’ може чрез фонетичните преходи **b** ~ **v/w** и **r** ~ **l** да се съпостави с редица индоевропейски названия на това животно, срв. *гот. wulfs*, *герм., англ. wolf*, *праслав. *vьlkъ*, *ст.слав. вьлкъ*, *лит. vilkas*, *др.инд. vrkas*, *авест. vahrka-* и пр. Не е изключено тя да произлиза от една по-стара скито–сарматска форма, отразена в *осет. biroeg* ~ *beroeg*, като табуизиран вариант на **woerx*. Също и обозначението на специфичния за алтайските вярвания чудотворен камък, чрез който с помощта на заклинания се предизвиквал дъжд – *уйг. yadu*, *чагат., осм. yada*, *монг. žada* ‘дъждовен камък’ (срв. *нем. Jade*, *англ. jade* ‘нефрит’) може би е с индоирански произход и стои във връзка с *авест. yātu-*, *санскр. yātu* ‘магия’. В тюркския речников фонд са проникнали изключително много ирански заемки. Връзката на тюрките с предхождащите ги култури проличава и в използваните от тях титли, за повечето от които (*qagan/xayan* ~ *xaqan*, *qan* ~ *xan*, *tegän* ~ *tegin* ~ *tigin* ~ *tekin* [срв. *бълг. канар-тикеήνος*], *yabgu*, *šad*, *čor*, *tarqan/tarxan* [срв. *бълг. βουλας тарканος*], *batur* и пр.) се предполага ирански или тохарски произход.

И ако самите тюрки още при първата си поява, а и по-късно в хода на разселванията на запад са включвали в своя състав различни неалтайски елементи, то какво остава за предхождащите ги конни народи, които през ираноезичната Средна Азия се придвижили към Европа? Някои съвременни тюрколози са склонни да приемат, че *огуриите* например в етническо отношение нямали нищо общо с тюрките, а заедно със *сарагури*, *уногури*, *кутригури* и *утигури* са спадали към *сарматските (алански) племена* на Европа. Всичко това по аналогия поставя въпроса и за етногенезиса на древните българи, където според пристрастията се откриват следи на най-различни влияния – от Китай и хуно-тюркския свят през иранските степни племена и тохарите до еламо-дравидите и предноазиатските култури. Стремежът този проблем да бъде решен еднозначно, без отчитане на обстоятелството, че формирането на всеки един народ представлява не еднократен акт, а продължителен еволюционен процес, в хода на който перманентно се стига до качествено нови състояния, е може би една от основните причини за липсата на задоволителен резултат. Съществуват три основни направления в търсене на българската предистория: 1/ **традиционно** в рамките на урало-алтайския (в частност тюркския) етнолингвистичен ареал; 2/ **нетрадиционно**, отнасящо българите към индоевропейския и по-специално иранския етнолингвистичен ареал с колебания между северозападните и североизточните ирански полосои; и накрая 3/ **„сензационно“**, визиращо като отправна точка древните човешки култури с техните непознати предци. Днес втората тенденция е особено актуална и намира подкрепа чрез все повече аналогии, към които може да се добави съпоставката между името **Исперихъ** и названието **Īsparaka** (*др.тюрк. Īšbara*) от началото на н. е., като обозначение на подчинените *сакски* племена в северозападна Индия. Но при динамиката на етноформиращите процеси по времето на българската поява в Източна Европа ирано-алтайските взаимопрониквания са били вече отдавнашен факт и това най-добре обяснява

паралелното присъствие на ирански и алтайски черти в следите от бита и езика на нашите далечни предци. Ето защо и отнасянето на древните българи към общността на саки, усунни или тохари, без да се отчитат процесите на етническата интерференция в някогашните племенни обединения, е само заместване на едно неизвестно с друго, но не и дефинитивно решение на проблема за българския генезис. По същия начин и приликите на отделни думи от съвременните памирски и кавказки езици с български слова могат да бъдат насока, но не и доказателство, защото не са взети под внимание особеностите на езиковия развой, на историческата фонетика и морфология на съпоставяните идиоми. Възможно е подобни сходства да произлизат от някакъв общ език (напр. сакски, сарматски, алански), еднакво повлиял както на [пра]българския, така също на талишки, мунджански и отделни говори в Кавказ, а освен това и на словното богатство в славянските езици, показващи близост до северозападните ирански идиоми, включително до *балучи*, където „брат“ е **brāt**, а не *berādār* (или *brother*, *Bruder*), „жена“ е **žen**, а не *zan* (или *wife*, *Frau*) и т. н. Затова е и трудно да се определи въз основа само на външна съпоставка, дали приблизително еднаквите по звучене и семантика слова от такива съвременни идиоми могат да бъдат белег за общ произход на техните носители, или за общо спрямо тях чуждо езиково влияние. Несъмнено трябва да продължи проучването на индоевропейската съставка при формирането на българския народ. Но „иранското“ и „туранското“ в българското минало не бива да се абсолютизират като две несъвместимости. Въпросът е не „дали ... или“, а „доколко“ древните българи са били с алтайски или с индоевропейски произход, т. е. става дума за точно определяне на съотношението между двете съставки в техния етно- и лингвогенезис. Може би е нужно и по-задълбочено изучаване на ирано-алтайските взаимопрониквания в древността, с оглед ясното детерминиране на времето и мястото на възникване конкретно на древнобългарския етнос, а не на неговите по-ранни компоненти. Струва ми се обаче, че скокът от „тюрко-алтайската“ в „иранската“ изследователска полоса няма да даде еднозначен отговор на този въпрос. Поставянето на проблематиката под нов ракурс безспорно създава предпоставки за разширяване на научния диалог, но само конвергенцията между двете тенденции би разкрила така желаните нови перспективи. Трябва да се отчита смесването на иранските народи с техните североизточни и югозападни съседи, да се вземат под внимание миграционните движения в древността, да се обърне поглед и към етнокултурните и етнотрансформиращи процеси през целия интересоващ ни период. Едва тогава ще се открият по-ясно заличените от времето следи, по които е протичал генезисът на предтюркските племена и общности в Евразия.